سلسلۂ اشاعت مخطوطات کشمیر نمبر ۷۸ .....

دیوانِ دیری

مصنّفۂ

پنڈت راجا کول عرض بیگی متخلّص بہ دیری

(۱۸۲۸ء —— ۱۹۰۰ء)

معہ تعلیقات و حواشی

از

پروفیسر نند لعل کول طالب ایم۔اے۔ ایم۔او۔ایل

زیر سرپرستی
حکومت جموں و کشمیر

ناشر

محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جمّوں و کشمیر

سرینگر کشمیر

در بیانِ ستائش و حمدِ ایزدی

و

اوصافِ حمیدۂ حضورِ شری مہاراجہ صاحب بہادر
مہاراجہ پرتاپ سنگھ صاحب والئے ریاستِ جموں و کشمیر

ثنائے بے غایت و سپاسِ بے نہایت دبیرِ منشورِ تقدیر را درخور کہ در دیوانِ کائنات بیاضِ صبح را بخطوطِ زرینِ مہر آراستہ در مثنوئ کون و مکاں سوادِ شامِ ظلام از نکاتِ انجم پیراستہ. بر صفائحِ صحائفِ افلاک نثرِ نثرہ و نظمِ ثریا نگاشتہ. بر اوراقِ طباقِ اراضی رقومِ ایجادِ مکوّنات مرقوم داشتہ صحیفۂ شش جہات را از نظامِ ہفت پیکرِ اقالیمِ سبعہ ترتیبِ تمام دادہ و مجموعۂ ربعِ مسکوں را از سہ نثرِ موالیدِ ثلاثہ ربطِ مالا کلام. مخمّسِ حواسِ خمسہ را در نسخۂ وجودِ امکانی رقم کردہ و رباعئ اربعۂ عناصر در سفینۂ اجسامِ انسانی مرتسم. افرادِ مخلوقات نکتہ ایست از خامۂ قدرتِ او. اجزائے کائنات جزویست از کلیاتِ نوادرِ حکمتِ او قصیدۂ روزِ روشن

را از مطلع آفتاب عالم تاب زیب وافرہ بخشیدہ و مصرعِ برجستہ ہلال را از نقاطِ ثوابت و سیار زینتِ متکاثرہ۔ منظومۂ انتظامِ اموراتِ شہر و دیار بہ شیرازۂ تدابیرِ صائبہ سلاطینِ نامدار مشرّز ساختہ۔ اوراقِ انساقِ مہماتِ ملک و امصار بطراز جداولِ مشاورتِ مشیرانِ سلطنتِ پائدار مطرّز۔ گلستانِ ربعِ مسکوں را باہتزاز نسیمِ معدلتِ خواتینِ شگفتہ جبیں نضارتے تازہ کرامت فرمودہ و بہارستانِ گیتی را بہ ہبوبِ شمیمِ انصافِ وزیرانِ باتدبیر خضارتے بے اندازہ۔ ریاحینِ متنوعۂ مخلوقات در سرزمینِ تکوین کاشتہ اوست۔ گلہائے متلون الالوانِ موجودات در روضۂ ایجاد مطرّا داشتۂ او۔ ذرّاتِ مکوّنات باقتباسِ لمعاتِ فیوضاتِ او منوّر۔ مشاعلِ ماہ و مہر از استضیائے اشعاتِ فتوحاتِ او فروغ پرور۔ تمہیدِ تحمیدش از اندازۂ تحریرِ خامۂ مقطوع اللسان بیروں۔ توضیحِ توصیفش از احاطۂ تقریرِ زباں آورانِ سخندال افزوں۔ عقلِ کل از ادراکِ رموزِ دقائقِ قدرتش درماندہ و حیراں۔ فکرِ رسا از دریافتِ غوامضِ جلیلۂ حکمتش سراسیمہ و سرگرداں۔ نظم:۔

سخن گو چند در توحید پوئی
کہ بس دور است آں منزل کہ جوئی

اگر ہر موئے من گردد زبانے
شود ہر یک ازو توصیف خوانے

ہنوز از بے زبانی خفتہ باشم
ز صد شکرش یکے ناگفتہ باشم

نشانِ بے نشاں گفتن محال است
ز وصفِ شہ خموشیدن و بال است

سخن را پایہ برتر شد ز گردوں ز توصیف شہ کشمیر و جموں

زہے شہریار نامدار! خہے تاجدار فلک اقتدار! طرازندۂ محافلِ جہانداری و جہاں پناہی فرازندۂ رایتِ نصرت اندوز پادشاہی۔ اکلیل آرائے مفارق سعادت و اقبال۔ اورنگ پیرائے وسادۂ بارگاہ جاہ و جلال۔ محیٔ اطوار عدل و انصاف۔ ماحیٔ آثار جور و اعتساف۔ سر غزل دیوان مملکت روز افزوں۔ شاہ بیت قصیدۂ برگزیدہ سلطنت ربع مسکوں دیباچہ رنگین مضمون کارنامۂ جہانداری۔ دیباج تازہ نقوش کارخانۂ شہریاری۔ فہرست جریدۂ خلافت و خاقانی۔ سر ورق دفتر ریاست و جہانبانی۔ مہر عالم افروز سپہر رعایت عباد۔ ماہ پرتو اندوز مصبحہ حراست بلاد۔ جہاں پناہے کہ مفارق عالمے در ظل ظلیل رافتش آسودہ و دلاد گاہے کہ جباہ جہانے بہ سجدات عتبہ فلک رفعتش سودہ۔ سکندر بختے کہ بہ مصقلۂ فیض عامش سنجنجل حال خاص و عام مصقل۔ سلیماں تختے کہ بہ کحل الجواہر لطف خاصش باصرۂ آمال جمہور انام مکحل۔ کاخ سلطنت زمین و زماں بہ متانت دعائم معدلتش متین است و قصر ممالکت مکین و مکاں باقامت قوائم نصفتش سنگیں۔ بہ مفاتیح جود و احسانش افتتاح ابواب مطالب اہل دیار منصور۔ بہ مصابیح فضل و امتنانش شبستان آمال صغار و کبار منور۔ بہ ترشح رواشح ابر مطیر الطاف کثیرش دریا غنی دوران منضر۔ بہ تقطر اقطار امطار فیض بے شمارش گلزار جہاں مخضر۔ بانوار

شمعِ مہر فروغِ رائے منیرش ظلمتکدۂ جہاں نور پذیر و بافروزشِ مشعلِ ماہِ شعلِ طلعِ جہانگیرش بزمِ دوراں مستضی و مستنیر است۔ نظم

خسروِ والانسب پرتاب سنگھ ‌‌ ‌‌ شاہِ انجم چاکرش با ایں جلال
باکمالش داغ بر دل ماہ را ‌‌ ‌‌ دولتش یارب نگہدار از زوال
کوکبِ بختِ سیاہِ دشمنش ‌‌ ‌‌ تا قیامت باد یارب در وبال
از کمالاتش نکردم شرح ہیچ ‌‌ ‌‌ خاطرم ترسید از عین الکمال
گرچہ کم گفتم ثنائش با دعا ‌‌ ‌‌ ایں کمم کم نیست از سحرِ حلال
باخیالاتش خیالم عالی است ‌‌ ‌‌ سر رود و آنکہ رود از سر خیال
یارب از تشریفِ ایں شاہِ زمن ‌‌ ‌‌ سرفرازم ساز و دشمن پائمال

سببِ تالیفِ کتاب و ماجرائے اصل و نسلِ مصنف

بر آئینہ خاطرِ روشن ضمیرانِ روزگار صورتِ ایں معنی عکس پذیر باد کہ والدِ نامدارِ ایں احقر العباد نامزد بہ پنڈت رامچند کول عرف عرض بیگی قدیم ملازم مقربِ حکامِ دیارِ کشمیر خصوص ملازمِ خاص پیش گاہِ حضورِ پُر نور شری مہاراجہ صاحب جنت مکاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب کلاں بہادر رد امہم برکاتہم بود بر عہدۂ نامدار منزلتِ ملازمت حاصل داشت

ایں احقر العباد ہم بہ ہمیں توسل و توسط رتبۂ ملازمت سرکار شری مہاراجہ صاحب ممدوح الصدر حاصل نمود۔ دراں ایام بباعث عروج اقبال والد نامدار و حصول رتبۂ ملازمت خود خانۂ ایں کمترین کہ نامزد بہ پنڈت راجہ کول عرض بیگی متخلص بہ دیری ام مرجع اہالی شہر کشمیر بود۔ اکثرے از عالمان و فاضلاں و اختر شناساں و شاعراں و بذلہ گویاں برائے مصاحبت ایں احقر حاضر مے شدند۔ روزے بذلہ گوئے ایں شاہ بیت دلفریب بتکرار خواند۔ فرد۔ نظم:-

دو مصرع را توانستے اگر بایکدگر بستن ۔۔۔ سکندر سد نمے بستے کہ نامش در جہاں ماند

معنیٔ ایں شاہ بیت نوعے بخاطرم کار کرد کہ بہ تکرار چند روز میخواندم۔ ازیں معنی در خاطرم گزشت کہ دنیا ناپائدار و درگزر است۔ نامے در دنیا باقی ماندن غنیمت است۔ ازیں رو فکرِ شعر پسند بدم۔ ہر چند از امورات ملازمتِ شاہی کہ تمام عمر عہدۂ نامدار و قائع نگاری کشمیر و حاضر باشیٔ دربار شری مہاراج مہاجبان جنت مکاں (مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب و مہاراجہ رنبیر سنگھ صاحب) برائے گزارش حالات و سوانح دیار کشمیر و حالات متعلقان تعلق ایں احقر بود۔ فراغتے حاصل نہ بود۔ مگر بموجب شوق و ذوق ضمیمی گاہ گاہ در فکر شعر مصروف میشدم۔ اشعار متین و غزلہائے رنگیں بطبع میکردم۔ در اوائل فکرت اشعار تاریخ مندر شری گدادھر جی واقع نرسنگھ گڑھ کہ بہ تجویز حضور جنت مکاں

شری مہاراجہ صاحب خدایگاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب بنا شدہ است طبع کردم۔ بعدہٗ تاریخ تولّدِ جنابِ مستطاب شری مہاراجہ صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب بہادر دام اقبالہم و مدظلکم در سموت ۱۹۰۷ طبع نمودم۔ درین کتاب بعدِ ختم دیوانِ غزلیات و قصائد درج اند۔ بعدِ آں وقتاً فوقتاً آہستہ آہستہ بوقتِ فراغتِ اموراتِ غزلہائے برگزیدہ و قصیدہ ہائے سنجیدہ طبع ساختم۔ بر اوراقِ پراگندہ بہ خانہ ام موجود بودند۔ درین ایّام بہ تدبیر دوستِ وفادارے بخاطرم گزشت کہ اشعارِ آبدارِ خود را جمع کنم علیٰ ہذالقیاس جمع ساختہ بدستخطِ خوش بہ ترتیبِ کتاب نوشتم و نیز نکتہ ہائے نادر اشاراتِ فہمی کہ در ایّامِ خوردسالی ایجاد کردہ بودم۔ در اوراقِ پایانِ کتاب تحریر ساختم۔ بدیں امید کہ در پیش گاہِ حضورِ اقدس شری مہاراجہ صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاپ سنگھ صاحب بہادر دام سلطنتہٗ گزارش شود بتوسطِ حضورِ اقدسِ صدر در چھاپ خانہ چھاپ شود و در اطرافِ دنیا مشہور گردد کہ یکے نام نیکوئی حضورِ اقدسِ صدر کہ محامد و توصیفِ شاں درین کتاب مرقوم اند زبان زدِ روزگار شود و یادگارِ عالم باند و دم نام ایں احقر ہم در دنیا باقی ماند۔

بخدمتِ اکابرِ ہر دیار و نکتہ سنجانِ روزگار بہ نیازِ بے قیاس التماس مے سازم کہ ایں دیوانِ طبع کردہ کمترین را سرتاپا بغور و انصاف مطالعہ

فرمایند کہ دیوانے عجیبہ از مضامین متین و خیالات رنگین بمنزلۂ نو عروس آراستہ و سر و پائش را بحلیۂ جواہر زواہر قصائد مدحت حضورِ اقدس شری مہاراجہ صاحب خدایگاں و فیاضِ زماں شری مہاراجہ صاحب بہادر والئے کشمیر و جموں پیراستم قابلِ احسنت و استحسان است ۔ ہرگاہ بہ قیاسِ کسے از نکتہ سنجانِ روزگار خطائے در مضمون و عبارتش ظاہر گردد براہِ عنایت طعنہ زنی و نکتہ گیری نہ فرماید ۔ عیب پوشیدہ قلمِ اصلاح براں راند کہ اوستاد فرمودہ است ۔ فرد :۔

بپوش گر بہ خطائے رسی و طعنہ مزن	کہ ہیچ نقشِ بشر خالی از خطا نہ بود

عذرخواہی را بہمیں بیتِ برگزیدۂ ظہوری اکتفا ساختم ۔ فرد :۔

کم از آنم کہ درِ معذرتم باید زد
بیش از آئی کہ دہی خجلتِ تقصیر مرا

(۱)

غزلیات

تا ز عکسِ عارضش آتش نوشتم آب را
شعلۂ جوالہ گفتم حلقۂ گرداب را

شعلہ خوئے دوشش در بزم نشاطم بادہ سوخت
با خیالش سوختم در دیدہ امشب خواب را

شعلۂ آہم شب از خرگاہِ مہ انگیخت دود
اشکِ گرمم ریخت آتش دامنِ مہتاب را

شیشۂ مے دوش در بزمم بجائے شمع بود ۵
رشکِ لعلِ یار آتش زد شرابِ ناب را

تا نبخشد بادۂ گلرنگ ساقی در چمن
رنگِ گل تسکین نمے بخشد دلِ بیتاب را

گرچہ ابجد خوانِ مکتب خانۂ عشقم ہنوز
میدہد تعلیم بیتابی دلم سیماب را

با ہوائے دلکشِ کشمیر خوش باشد اگر
مے کشم در بر گرشم دیری بتِ پنجاب را

ایضاً غزل

پر ندید بوئے گل بارِ گرانِ دوشِ بلبلش را
حنائے رنگِ گل خار است پائے نازنینش را

۵ خلاصۂ معنی اینکہ رشکِ لبِ یار شراب را آتش زد شیشۂ پر مے شراب ازاں آتش شعلہ ور شد و فروغ پیدا کرد ازیں وجہ عوضِ شمع مجلس را منور کرد ؛

بجوش از آتشِ بیدود لعلِ خود شرابِ او
نگاهِ سرمه سای خویش سنگ است آبگینش را

ز نوکِ خامهٔ من نافهٔ آهوی ختن ریزد
کشد دستم اگر در خوابِ زلفِ عنبرینش را

چسان آبی توان نوشید از چاهِ زنخدانش
که روید لاله از جوشِ نگه کوهِ سرینش را

خطِ سبزی که آید در نظرها سبزهٔ جان است
گرفتم بوسه دادم جان لبِ چون انگبینش را

درین گلشن که هر گل[1] در بغل دارد گلستانی
نه گل بر سر زدم نی بو گرفتم یاسمینش را

جواب این غزل دبری ز هر بلبل نمی آید
که از خونابهٔ دل غوطه دادم گلزمینش را

چنان گریم شبی کز گریه ام طوفان شود پیدا
رگِ ابری بود مژگانِ من باران شود پیدا

ز فرصتها سیه مویم سفیدی آشکارا کرد
شبِ یلدای هجرت را دگر پایان شود پیدا

برای طفلِ دل پیکانِ تیرِ یار پستان است
چو گل خندد دلم چون غنچهٔ پیکان شود پیدا

نشاطِ طفلِ دل از غنچهٔ پیکان غلط گفتم
هلاکِ زخمِ شمشیرم گلِ خندان شود پیدا

سمن خاکستر و گل شعلهٔ سنبل دود میدانم
اگر جوشِ بهارِ آتشِ سوزان شود پیدا

کجا آن مرغ[2] بر شاخِ بلندی آشیان بندد
که هر دم رشته بر پایش ز انسِ جان شود پیدا

نباشد گوشمالیهای دل را نالهٔ بلبل
که گل هم با لبِ گویا درین بستان شود پیدا

بابر نیمچه که دبری آبروی خاکِ کشمیر است
گر انگشت در دل کر زمین انسان شود پیدا

---

[1] هر گل مراد از انسان است آنجا ... ن کنایه از دنیا که بقول اهل تصوف تمام دنیا در دل انسان است ۔

[2] آن مرغ کنایه از آن شخص است که ... ت جان دا[ده] باشد تا که از الفت جان بگذرد بر شاخ بلند یعنی بمقام عالی نخواهد رسید

دلم[1] ملول شد از خلق یار شد پیدا — صفای آینه ام زین غبار شد پیدا

ز خونِ دیده چه گلها شگفت بر رویم — خزانِ رنگِ رُخم را بهار شد پیدا

بچشم[2] نقشِ قدم از غبار سرمه نبود — که نقشِ پای دلم زان نگار شد پیدا

هنوز شعلهٔ آهم ز دل بلند نشد — بجای اشک ز چشمم شرار شد پیدا

مباد حلقهٔ زنجیر گرد باد شود — که بوی زلف ز بادِ بهار شد پیدا

چرا چو غنچه نخندد دگر لب زخمم — که نو بهار خطِ مشکبار شد پیدا

نگاهِ تیز ندانم که بر سر نیش کرد — که لاله بر کمرِ کوهسار[3] شد پیدا

نگاهِ گرم[4] ببرگِ گلش مکن وحیدی — بچشم از مژهٔ خویش خار شد پیدا

ایضاً غزل

زند چو موج نزاکت رخ فرنگ ترا — خیالِ[5] آینه آبست شمع رنگ ترا

نزاکت است بر نگی رخ فرنگ ترا — که یک نظاره کند گل چراغ رنگ ترا

بآبِ گوهرِ غلطان چو غنچه لب شستم — مگر بخواب ببوسم دهانِ تنگ ترا

پریری است ببالین عبث که چشمم نیست — نظر بخواب رسد چشم شوخ و شنگ ترا

۱؎ دلمن از خلقِ دنیا بیزار شد بہمین غبارِ ملال آئینه دل صفا گردید بقولِ اہل تصوف تا که انسان از دنیا ملول و نفور نه شود صفای حاصل نخواهد گردد ۲؎ معنی دقیق است که دنیا نبود من بودم معشوق در دلم سیر میکرد نقشِ پائش بر دلم پیدا بود ۳؎ کوهسار بقول شعرا با سرین مناسبت دارد مضمون بیت این است بنگاهِ تیزِ کدام کس لاله یعنی خون بر سرین یار پیدا شد ۴؎ معنی این شعر پیچدار است یعنی نگاهِ گرم بر برگِ گل (کنایه از لبِ معشوق) مکن مین نگاهِ گرم کرده بودم در چشمِ من از مژگانِ خود خار پیدا شد ۵؎ خیالِ آئینه دیدن هرگاه آن معشوق خواهد کرد از آن خیال بمنزله آب شمع برنگِ آن معشوق گل خواهد شد آنقدر حد نزاکت دارد ؛

بسینہ طفلِ دلم ذوق نے سواری داشت　　بہانہ ایست کہ قرباں شدم خدنگ ترا
دلم بفکرِ دہانت چو غنچہ صد لخت است　　خبر ز حالِ دلم کو دلِ چو سنگ ترا
بہ نیم نازِ ز دلہا[1] غمِ عتاب ببر　　کہ رنگِ صلح ازل ریختیست جنگ ترا
بدہ پیالہ پیاپے بدورِ گل ساقی　　کہ جاں نثار کنم لطفِ بیدرنگ ترا

نگاربست بپائے خیالِ دیرینِ دوش
بدورِ نغمہ بصد رنگ دید چنگ ترا

نز نسیم زسبیلِ گریۂ بے اختیارِ ما　　از خانہ بے نقاب بر آید نگارِ ما
از پنبہ زارِ ماہ و کواکب خبر گرفت　　دودے بلند شد ز دلِ داغدارِ ما
خاطر شگفتہ نیست ز رنگِ گل و بہار　　روئے نگار باغِ من است و بہارِ ما
شبنم صفت سحر گلِ خورشید آب شد　　از شرمِ نو گلِ رخِ رنگین یارِ ما
مانندِ شبنمے کہ دریں باغ بر گل است　　در خون طپاں ز ہجر دلِ بیقرارِ ما
بر آتشم کہ جامِ گل و لالہ خالی است　　مخمور[2] رفت طرفِ چمن گل عذارِ ما
تا کے کنارِ آب نشینم دریں چمن　　آتش[3] کشید دودِ دل از انتظارِ ما

---

[1] معنی شعر ایں است کہ در دلہای عاشقان غمِ عتابِ شما ست بنیم نازی کن کہ رنگِ صلح در جنگ ظاہر خواہد شد۔ فکرِ عتاب خواہد رفت کہ ایں رنگ از ازل در جنگ شما ریختہ اند ؛

[2] مخمور رفتن یعنی بطلبِ شراب و خواہشِ شراب در چمن رفتن است چوں کہ در چمن بادہ برائے شراب کشی آمد من بر سرِ آتش دارم کہ در چمن شراب موجود نبود ؛

[3] ایں آتش ہماں آتش است کہ بعد انتقال جسم بیجانِ اہالیٔ ہنود را در آں مے سوزند ؛

دیریؔ جواب گفت باآں کو گفتہ است

آمد بہار خرمّم و نآمد نگارِ ما

بیک نگاہ ربودی خزانۂ دلِ ما
بسنگ سرمہ زدی شیشہ خانۂ دلِ ما

چرا بگوشِ تو آوازِ چنگ مے سازد
مگر تو گوش نکردی ترانۂ دلِ ما

حکایتِ غمِ فرہاد و قصۂ شیرین
کنایتے است ز شیرین فسانۂ دلِ ما

چو عندلیب کجا خار و خس پسند کند
کہ ہست در خمِ زلف آشیانۂ دلِ ما

ہزار دل بخمِ زلفِ یار آب شدند[1]
بصد تلاش کہ یابد نشانۂ دلِ ما

مباد حسنِ جہان سوز بے نقاب شود
کہ یک شرر زند آتش بخانۂ دلِ ما

مپرس قصۂ جان سوزِ عشق ہائے دیریؔ

کہ سوخت است زبان از زبانۂ دلِ ما

ای خوشا ندم کہ رسد یارِ ستم پیشۂ ما
بر کفش خنجر و در دل بود اندیشۂ ما

گفت فرہاد اثر نیست دلِ شیریں را
کوہ را گرچہ خبر کرد دمِ تیشۂ ما

نے ہمیں ریگِ بیاباں چو شرر ہا دارد
شعلہ خیز است زداغ دلِ ما بیشۂ ما

آتشِ عشق نہ تنہا جگرم سوختہ است
شعلہ اش شمع صفت سوخت رگ و ریشۂ ما

دیریؔ از فکرِ بد اندیش چہ اندیشہ کنم

دشمنی فکرِ کساں دوستیِ اندیشۂ ما

---

[1] ہزار دل درخمِ زلف یار آب شدہ مخلوط شدند دل من در آں دلہا ست بتلاشِ چگونہ نشانہ آں یافتہ شود کہ مخلوط شدہ است ؛

شہیدِ خنجرِ نازِ گُل اند بلبل ہا   تظلم است برایم تبسم گل ہا
زبوی زلف کہ آورد بادِ نوروزی   بہ پیچ و تاب دریں گلشن اند سنبل ہا
کدام زلفِ مسلسل چو دام گسترد ند   کہ عالمے است گرفتار در تسلسل ہا
عجب مدار گر از التفات زندہ شوم   کہ کشتہ است مرا خنجر تغافل ہا
پیالہ بر کف دمے در پیالہ میر قصد   دمے کہ شیشۂ مے میکند تقلقل ہا
دریں خیال پریشانم و پشیمانم   کہ زلفِ یار ز کف دادم از تساہل ہا

ززورِ فوج مضامین کہ در دلِ دیری است
بشاعرانِ سلف میکند تقابل ہا

برائے عیش و طرب نیست مے پرستیٔ ما   ز دورِ بادۂ خون دلست مستیٔ ما
خوشا دمے کہ بکف تیغ میرسد یارم   بباد تیغ کند گل چراغِ ہستیٔ ما
چو یار تیغ علم کرد پیش کردم سر   مبارکست کہ خوش کرد پیش دستیٔ ما
خیالِ سرو بلند کہ پائمالم کرد   کہ بر سرِ فلک افگند سایہ پستیٔ ما

سرم بخواب طرب رفت بحیہ دیری
مگر خیالِ غمش کرد سر پرستیٔ ما

دیدم بخواب دوش بتِ جا آزیب را   در زر کشیدہ بود گریبان و جیب را
برداشت پردہ از رخ و بندِ قبا کشاد   صد پارہ کرد جامۂ صبر و شکیب را
گفتم نگاہِ لطف ز حالم منہ دریغ   گفتا بصدق کوش نفورم فریب را
گفتم کہ عیب دار ز سر تا قدم منم   گفتا خموش باش کہ من پوشم عیب را

سرم ۔۔۔ یار فراموش شدہ بود خیالِ غمش سر پرستی کرد کہ یار بیاد آمد ؂

منت پذیر خوابِ خود و دیدهٔ خودم — دیدم رُخِ نگار و ندیدم رقیب را

زنّارِ من بچشمِ کم اے بیخرد مبین — شیرازہ بست دفترِ اسرارِ غیب را

زنّار زیبِ گردنِ جانست عاقبت — گردن کشی چه سُود بلال[۱] و صهیب را

دیری هنوز جامهٔ عمرم قبا نشد
جانم نثار بادِ بُتِ جامه زیب را

هزار شکر که عمر دوباره داد خدا — هزار حیف که یکدم رَوَد زِ یاد خدا

گذشت حادثهٔ جانگداز در کشمیر — بجان سلامتم از فضلِ خود نهاد خدا

بر آں سرم که کمر بستهٔ بندگی سازم — که بندهای[۲] غم از خاطرم کشاد خدا

تمام روز اگر بندگیٔ شاه کُنم — همیشه یاد کُنم شام با مداد خدا

اگر بقائیِ ابد آرزو کنی دیری
بشعر کوش که عمرے کند زیاد خدا

مکن تیز بر غیبتِ کس زبان را — مرنجان حضورِ دلِ عارفان را

مباش ایمن از صولتِ جذبهٔ دل — که زیر آورد بر زمین آسماں را

مکن گفتگو بے ادب با بزرگان — مجنباں بلرزاں زمین و زماں را

ندیدیم آزاد مرغے بعالم — زره رشته بر پاست زاغ کماں را

---

۱ بلال و صهیب نام همان کساں است که دشمن زنار بوده اند ؛

۲ بند ها مطابق شاستر که علم غیب و زبانِ غیب است بدین تشریح اند شهوت و غضب و طمع و غفلت و پندار بقول اهلِ هنود که عقیدت شاستر دارند تا که انسان ازین بند ها رها نه شود قابلِ عبادت و ریاضت نیست درین شعر هم همان معنی درج است یعنی بندها از خاطرم کشاده شد حالا ریاضت و عبادت خواهم کرد ؛

عجب نیست از نو گلِ شعلہ خویم | کہ آتش زند نو بہار و خزاں را
شدم داغ چوں لالہ با جام خالی | بدہ ساقیا بادۂ ارغواں را

بقای ابد آرزو داشت دبیری
کہ حکمِ غزل داد طبعِ جواں را

زخمِ شمشیر است گل یارب بہارِ عشق را | لالہ ہم از خونِ بسمل لالہ زارِ عشق را
آب خوردن نیست آساں دانستن است | آبِ شمشیر است جاری جوئبارِ عشق را
خار خار از گلشن و گل در دلِ عشاق نیست | در بغل گلزار بے خار است خارِ عشق را
طالع آئینہ از بختِ سکندر برد گوی | شاہِ چیں فرماں بر است آئینہ دارِ عشق را[۱]
داغم از شبنم کہ چوں معشوق بر گل تکیہ زد | مسندِ گل نیست در خور بیقرارِ عشق را
عاقبت بر سر بجائے لالہ آں معشوق زد | ایں دلِ داغم بہ آمد لالہ زارِ عشق را
میطپید در خوں چو گل دل میدمد از دیدہ گل | ایں چنیں رنگ است دبیری نو بہارِ عشق را
ایں چہ باغ است کہ گل در تب و تاب است ایں جا | لالہ از داغِ جگر سوز کباب است ایں جا
کس دریں باغ کسے را چکند ہمراہی | سرو پا در گل و گل پا بر کاب است ایں جا
با خیالِ لبِ میگونِ پری رخسارے | چوں پری رقص کناں جامِ شراب است اینجا
ایں چہ صحراست کہ صد تشنہ بلب جاں دارد | دُر بہا لعل بہا قطرۂ آب است ایں جا

---

۱ معنی ایں شعر بسیار دقیق و مسلسل است کہ آئینہ دار عشق یعنی چاکر اللہ بردار عشق اشارۂ عاشق پاک است مراد ایں است کہ عاشق موجب آئینہ داری معشوق حصّۂ آنقدر منزلت پیدا کردہ است کہ شاہِ چیں یعنی پادشاہ چیں و کنایتاً آفتاب است فرماں پذیر او شدہ است بہمیں تسلسل آئینہ بردارے آئینہ ہم منزلت دارد کہ طالع آئینہ از طالع سکندر سبقت برد

واعظِ شہر غلط گفت کہ فرداست حساب — بیوقوف است کہ امروز حساب است این جا
دے بخلوتگہ آں شوخ رسیدم ناگاہ — بانگ زد سخت برو جائے عتاب است این جا

دیریؔ این باغ کجا منزلِ عیش و طرب است
شیشہ سر دہ تہی بے مئی ناب است این جا

بس کہ خوش کردم خیالِ نرگسِ مدہوش را — تا خوشم جوشِ بہار و بادۂ سرجوش را
تشنہ خون[۱] کبوتر نیستم طرفِ چمن — از کبوتر[۲] دم کنم تر غنچۂ[۳] خاموش را
بر سر آتش مئے گلنار مئے جوشید و گفت — نیست آساں بوسہ دادن آں لبِ مینوش را
گوہرِ یکتا بدرجِ خویش آخر یافتم — بے سبب از نہ طبق بر داشتم سرپوش را
از برائے تلخی مرگت چہ لازم انتظار — جانِ شیریں کن تصدق آں دہانِ نوش را
از اجل غافل زروبہ بازی دنیا مشو — شیر گیری نیست چشم خفتۂ خرگوش را
از بطِ مئے ساقیِ بزمِ خیالش عاری است — عالم آب است دنیا رندِ دریانوش را
بادلِ آتش[۱] پرستم شعلۂ جوالہ گفت — آتش از شوقِ تو خالی کردہ است آغوش را

دیریؔ از ترکِ ادب دستم بزلفش شد دراز
ترکِ چشمش بسکہ غارت کرد عقل و ہوش را

گر ز جامِ خون مئے ریزی ایاغِ لالہ زار — داغ سازی دود انگیزی ز باغِ لالہ زار
خندۂ کبکم کہ از شورش نمکزار است کوہ — عاقبت ناسور خواہد کرد داغِ لالہ زار

---

۱ معنی این شعر دقیق است کہ بادلِ آتش پرستِ من شعلۂ جوالہ ظاہر کرد کہ برائے تو آتش آغوش خود خالی کردہ است ترا در آغوشِ خود جائے خواہد داد شعلۂ جوالہ را آغوش خالی میباشد بدین اشارہ ظاہر کردہ است ؎

۱ شراب ؎ ۲ بوسہ ؎ ۳ دہانِ یار ؎

در سواد سایهٔ سنبل شبی ساقی نشست | روغن گل ریخت از مینا چراغ لاله را
در رکاب طفل اشک چشم مجنون رفته است | دامن صحرا کجا یابی سراغ لاله را
گردباد است از آتش داغم بکم دودی که برد | دامن دریوزه پر کرد است ز داغ لاله را

گلزمین اینغزل دیری بچشم کم مبین
آب کردم همان دو کردم سبزه باغ لاله را

خیالم چنگ زد بیهوده زلف تابدارش را
که مضراب نگه در خواب فرسود است تارش را
رگ جانم نشد زنجیر موج جام سرشارش
چسان بوسد دل دیوانه لعل میگسارش را
بیاد گرمی رفتارش امشب شعلهٔ آهم
چراغ گردباد افروخت راه انتظارش را
میاد اگرمی رفتار شبنم برگ گل سوزد
شنیدم شعلهٔ آوازهٔ بلبل سوخت خارش را
بطرف بوستان شمشاد[1] می نازد ازین غافل

---

[1] معنی اینست که شانه از چوب شمشاد میسازند شمشاد را نازش است که شانهٔ زلف معشوق از چوب ما می شود. من دل صد چاک خود را شانهٔ زلف معشوق کردم شمشاد غافل است که هنوز نازان است ۱۲ منه

دلِ صد چاک کردم شانهٔ زلفِ مشکبارش را

کسے از آشنایان در جہاں طرفے نمے بندد
کہ آبِ آسیا ہرگز نمے شوید غبارش را

دلِ دیوانہ ام گُل چید یارب از گلستانے
کہ شوخیہائے مژگانِ پری زاد است خارش را

خزاں[1] روزیکہ تاراجِ گُلِ خورشید میسازد
کشد دیری پیاپے جامِ مے جوشِ بہارش را

در فراقِ دوست چشم آبدار آئینہ را
دست در زیرِ ذقن بر دل غبار آئینہ را

ماہِ من زین بیش رخسارِ عرق افشاں مپوش
آب میگردد بچشم انتظار آئینہ را

گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آئینہ را

---

[1] معنی ایں بیت ایں است. روزیکہ آفتاب معدوم خواہد شد آں روز من رنگِ بہارِ گلِ آفتاب را پیالہ زن خواہم بود یعنی از نظرم معدوم نخواہد شد کہ من موجود خواہم بود آفتاب ہم در نظرم موجود خواہد بود۔

طالعش را ہمسری با طالعِ اسکندر نیست
با گلِ رویش سر آمد روزگار آئینہ را

صاف دل را احتیاجِ زینتِ دنیا کجا است
از نمد پوشی نشد کم اعتبار آئینہ را

ہر[1] چہ بیند در بغل گیرد چہ زیبا و چہ زشت
زین سبب گویند مردم خانہ دار آئینہ را

سینۂ دیری بود تا گشتہ پر از خارِ الم
اے بدورِ عارضت گل در کنار آئینہ را

اینچہ بزم است کہ خون بادہ ناب است اینجا
کاش دل نقل و جگر لختِ کباب است اینجا

حاجتِ ساغرِ مے نیست درین گلزارم
کہ گل و لالہ بکف جامِ شراب است اینجا

آتش[2] رشک درین باغ دلِ بلبل سوخت

---

[1] معنی این شعر این کہ آئینہ تمام زشت و زیبا را جذبِ عکس میکند بدین وجہ کہ خانہ دار است خانہ دار بموجب احتیاجاتِ خانہ ہمہ چیز را بسوئے خود جذب میکند ۔ [2] از شرم روی یار گل آب گردید بلبل کہ عاشقِ گل است این حالت دیدہ بر روی یار رشک برد از آتشِ رشکِ او دل او سوختہ شد ۔

زانکہ از شرمِ رُخِ یار گُل آب است اینجا

ہوسِ خوابِ فراغت بگلستانم بُرد

خندہ زد گُل کہ کجا فرصتِ خواب است اینجا

ہوسِ سیرِ گلستاں مکن از مکتبِ عشق

کہ چمن رنگِ معانی کتاب است اینجا

بخراباتِ[1] نشینی مشکن طرفِ کلاہ

خانہ پرواز پسے خانہ خراب است اینجا

غزلِ دیدۂ کشمیر بایران ببرید

کہ زبان بستہ سخنور ز جواب است اینجا

دورِ دورِ بادۂ نایست و دورانِ شباب

بے رُخِ یارم کجا باشد بخاطر صبر و تاب

دمبدم چشمِ ہوس از اشتیاقش مے پرد

اے خوشا ساعت کہ بینم روئے خوبش بے نقاب

---

[1] ایں شعر مخاطب بخراباتِ نشین است کہ اے خراباتِ نشین خود نہ خالی کن ایں جا بسیار کسے ایں خانہ خراب اند۔

دور نبود گر بفرقِ فرقداں پایم رسد
دیدم از بیدار بختی نقشِ پائیش را بخواب

باخیالِ نرگسِ مستش شدم مستِ طرب
نیستم از بادہ گلرنگ اے مستاں خراب

رُخ نگارستانِ چیں مشکِ ختن زلفِ دوتاست
بے خطا مستم چہ شد شاہد پرستم شد خطاب

در رکابِ بار بار بادشاہاں میدوند
گاہ میبوسند پا گہ تا گہ پا گاہے رکاب

عندلیبانِ چمن را بوستاں[1] یاد است وبس
بلبلِ گلزارِ عشقم دارم از بر صد کتاب

ایں غزل دبیری جوابِ آں غزل گفتم کہ گفت
صبحِ دولت میدمد کو جام ہمچوں آفتاب

شبہا کبابیم از تفِ ہجرانِ آفتاب
یارب کہ زد پیالہ درخشانِ آفتاب

---

[1] بوستاں دو معنی دارد یکے گلزار دوم کتابِ بوستاں ؎

از پنبه زارِ ماه و کواکب خبر گرفت
داغم بسے ز گرمیٔ جولانِ آفتاب

حیرانِ جرأتم که درین باغ شبنمے
ترکانه دست زد بگریبانِ آفتاب

چون ذره پاره پاره دلم را نشد هنوز
دستم رسد چگونه بدامانِ آفتاب

دودِ دلم چو زلف خورد پیچ و تاب ها
شبها بیادِ شانهٔ مژگانِ آفتاب

هر شمع[1] قد بباد رود عاقبت چو دود
از ترکتازِ آتشِ سوزانِ آفتاب

خارے بدامنت ز تعلق چه لازم است
دیری مزن بسر گلِ خندانِ آفتاب

---

[1] این شعر دو معنی دارد یکے معنی نزدیک بفهم که شمع قدان یعنی محبوبان بمقابل آفتاب برباد یعنی بے رونق میشوند معنی دوم دور از فهم این است که بقول اختر شناسان که دقایق حساب میدانند آفتاب معدن حیات است۔ از گردش آفتاب روزها مقرر میشوند و از روزها ماهها از ماهها سالها قرار مے یابند بعداً عمر ذیحیات بحساب برابر میشود عمر منقطع میشود بدین وجه حیات آفتاب قاطع عمرهاست ؛

رندیکه دایم است پرستارِ آفتاب — آخر گشد پیالهٔ سرشارِ آفتاب
سوز و گدازِ شمع دلم را گرفته بود — جانم نثارِ گرمیِ رفتارِ آفتاب
کارم نشد تمام شب از تیغ ماهِ نو — مردم سحر بزخم جگرد ارِ آفتاب
اشکم برنگِ لاله و آهم چو سنبل است — شب ها که دورم از گلِ بیخارِ آفتاب
گر نقدِ جان بدست بود ذره دهند — ای بیخبر ز گرمیِ بازارِ آفتاب
جوهر شناسِ گوهرِ گنجینهٔ دل است — چشمی که شد سفید بدیدارِ آفتاب

با چشمِ تر بسایهٔ ابرِ بهار بود
دیری که مےکش است برخسارِ آفتاب

جهان شگفته ز رنگِ بهارِ کشمیر است
نگارخانهٔ چین لاله زارِ کشمیر است
سحر بباغِ نشاطم نسیمِ صبح آورد
که آب روی جهان شالمارِ کشمیر است
شنیدم از لبِ فوّاره بارها یارب
که آب ریزِ بهشت آبشارِ کشمیر است

معنی این بیت استفهامی است چشم اگرچه نقصِ بصارت است اما چشمیکه بدیدارِ آفتاب سفید شود جوهر شناسی از بسیاری بصارت میکند ؛

حکایتے کہ زبادِ مسیح میگویند

کنایتے ز ہوائے چنارِ کشمیر است

برائے خاطرِ عشّاق عشرت انگیزی

زگل مجوئے کہ تعریفِ خارِ کشمیر است

خوشا دلے کہ تمنائے سلسبیلِ بہشت

زِ سلسبیلِ صفا جوئبارِ کشمیر است

چو عندلیب غزل گفتنم روا باشد

کہ گل زمین وطنم در دیارِ کشمیر است

زفیضِ خاکِ درِ شاہ بختِ فیروزم

بلند و سبز ترم از کوہسارِ کشمیر است

چرا بدرگہِ کس سر فرو کند دبیرؔ می

غلام بارگہِ شہریارِ کشمیر است

رُخِ نگار و گلِ روئے آفتاب یکیست

اگر گل است برنگِ دگر گلاب یکیست

چرا زِ دورئی ساقی دریں چمن رنجم

مے و نبیذ و گل و لالہ در حساب یکیست
بہشت و کوئے خرابات را تفاوت نیست

زُلالِ کوثر و موجِ شرابِ ناب یکیست
بساغرِ گلِ[۱] خنداں و جامِ لالۂ داغ

بچشمِ اہلِ نظر موجۂ شراب یکیست
مباش مستِ شکر خوابِ صبح طرفِ چمن

شنو کہ مرغِ سحر گفت مرگ و خواب یکیست
چو گل شگفتہ دلِ من ز رنگِ معنی ہا است

برائے من چمن و صفحۂ کتاب یکیست
چگونہ گردنِ دیرمی شود بہر در خم

کہ پادشاہِ جہاں مالک الرقاب یکیست

شکارِ زلف چشمِ مست یار است   اسیرِ دامِ آہوئے تتار است۔
شکارِ شیر گردِ داں گرچہ دنیا ست   رسن در گردنش از زلفِ یار است

۱؎ ساغر گلِ خنداں اشارت از چشمِ پُر خندہ است جامِ لالۂ داغدار کنایت از چشمِ نابینا است در خیالِ و نظرِ اہلِ نظر یعنی صاحبِ دل یک رنگ تماشا دارد۔ بہ پیشِ صاحبدل زشت و زیبا یکساں است۔ کہ بہر سے جلوہ ذات تصور میکند؛

بگوش از شش جهت آمد مبارک مگر امروز با یارم دو چار است
زمے پرداختم مینائے گردوں هنوزم دردِ سر از بس خمار است
دلم مست خیالِ چشم ساقیست مرا با جام و با صهبا چه کار است
چرا با من صفا گردوں نباشد دلم آئینه دارِ شهریار است

چو رویم دید شه از لطف فرمود
که ایں دیده می غلام داغدار است

زِ عشقم سرِ پنهاں آشکار است
نشانِ بے نشانم روئے یار است
برائے عاشقاں دنیاست قائم
بجز عشقم دریں دنیا چه کار است
زِ عشقم بسکه باطن صاف گردید
دلم را مهر و مه آئینه دار است
بفتر اکش نه بست است آشکارے
مگر شیرِ فلک لاغر شکار است
زِ چشمِ یار مے ترسند شاهاں

که مژگانِ شکرِ خنجرِ گذار است

شکار افگن بمیدان آمد آن یار
شکارش پیش و پس حاضر هزار است

بنا هیزد برائے آن شکاری
دلِ دیرینه شکارِ نامدار است

نو گلِ تازه و تر معنیٔ رنگینِ من است
نغمهٔ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

با گل و سرو چه کار است بطرفِ چمنم
لالهٔ دشتِ جنون مونسِ دیرینِ من است

مقدمِ پیرِ مغان دولتِ جم داد نشان
که نشانِ قدمش جامِ جهان بینِ من است

شاهدے دوش ز مینائے دلم عقده کشود
زاهد امروز قدح نوش ز تلقینِ من است

گرچه مینائے فلک از مۓ عشرت خالیست[۱]

۱؎ هر چند شیشهٔ آسمان شرابِ عشرت ندارد یعنی گردشِ فلک که کسے را خوش نمیگذارد۔ مگر ساقیٔ ازل از روئے مهربانی و ز فکرِ من است که مرا عیش و سرور خواهد بخشید ۔

ساقی از لطف بفکرِ دلِ غمگینِ من است
لذّتِ تلخیٔ دشنام کم از شکّر نیست
که شکّر خیز لبِ خسرو و شیرینِ من است
امشب از چشم ترم بسکه گل و لاله شگفت
چمنِ لاله و گل بستر و بالینِ من است
دبیری از لطف رهِ وادیٔ عشقم بنمائے
عاشقم خارِ مغیلاں[1] گل و نسرینِ من است
دلبرم گفت خط نو خطِ مشکینِ من است
زلف آشفته شد و گفت ختن چینِ من است
زخمِ کاری بدلم خسروِ خوباں زد و گفت
نوش دارو ئے تو نوشِ لبِ شیرینِ من است
گفتم عاشق کشی امروز که آموخت ترا
گفت از روزِ ازل شیوه و آئینِ من است
سرخوشم از مے نابی که حبابش یارب

---

[1] خارِ مغیلاں دریں جا خارِ مغیلانِ صحرای عشق است که در مصرعِ اولِ ایں شعر ایمائے آں درج است ۔

چشم جهاں بینِ من و جامِ جہاں بینِ من است

بے نیاز از زر و سیم ز خدا میطلبم
دولتِ عشق کہ توقیرم و تمکینِ من است

در خزاں جوشِ بہار است ز رنگِ سخنم
بستہ چوں دستہ گل معنئ رنگینِ من است

دیری از منزلِ یارم چہ خبر میپرسی
شہ نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است

بجامِ عشرتِ من شعلہ موج انگیز است
بجائے بادہ دریں جام آتشِ تیز است

شناورم چو سمندر بہ بحرِ آتشِ عشق
ز موجِ شعلۂ آتش مرا چہ پرہیز است

چہ خوش بود کہ دہم جاں بخنجرِ نازش
کہ دشنۂ ستمِ روزگار خوں ریز است

فسانہ ایست کہ شیریں بہ خنجرش زد و مرد
فدائے تیشۂ فرہاد جانِ پرویز است

بخوش خرامیِ گلگونِ اشکِ من یارب
ز شرم غرقِ عرق بلکہ آبِ شبدیز است

شرابِ کہنہ چرا نوبنو نمے نوشم
کہ جوشِ تازہ بہار است و سبزہ نوخیز است

شگفتہ نیست دلِ دہری از نشاط ہنوز
اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلریز است

چہ غم ز دورِ سپہرم کہ فتنہ انگیز است
بیادِ گردشِ چشمش پیالہ لبریز است

ز صافِ شیشۂ دل جرعہ ہوس دارم
ز جامِ جم چہ خورم مے کہ دُرد آمیز است

ز بیوفائیِ رنگِ گُل و تبسمِ گل
زبانِ شکوہ چو خارم دریں چمن تیز است

بصدرِ مصطبۂ عشق جائے من دارد
بجاست بادہ کشی ہا نہ جائے پرہیز است

چساں دریں چمنم خواب خوش برد یک شب

که مرغِ دل بخمِ طرّهٔ شب آویز[1] است

[2] چگونه بادهٔ گلگوں بجام میریزم

که دیده ام زِ غمِ روزگار گلریز است

کلامِ دیرمی کشمیر و لذّتِ شعرش

شکّر فروش باہل الکلامِ تبریز است

گلشنِ جانم بیاد تیغِ ابروئے شگفت

غنچهٔ دل ہم بشاخِ سنبلِ موئے شگفت

اینچه نیرنگ است یارب نو بہارِ حسن را

سنبلِ عنبر فشاں از سروِ دلجوئے شگفت

از بہارِ حسن تشریفے دریں گلزار نیست

ارغوانِ مے چه خواہد بر لبِ جوئے شگفت

قاصد آمد گفتم از رائے خطا خوش آمدی

گفت ریحانِ خطش بر شاخ آہوئے[3] شگفت

۱؎ شب آویز نام مرغیست که در باغ خود را شبانه آویزاں بشاخ درختی میکند ۔ ۲؎ گلریز یعنی خونریز ۔

۳؎ شاخِ آہو ممکن الوجود است یعنی قاصد خطم ازراہِ خطا خوش آمدی گفتم ۔

از تلاشِ بادِ دامانِ نگاہِ سم عاقبت
غنچۂ بندِ نقابِ روئے نیکوئے شگفت
یکسے گلے بہنجار در باغے ندیدم عاقبت
خاطرِ پژمردہ ام در گلشنِ کوئے شگفت
نے ہمیں بلبل بطرفِ باغ میخواند غزل
دیری از طبعِ روانت ہر سخنگوئے شگفت
ندانم شوخِ مژگانِ کہ برمے سایہ انداز است
بطِ مے راببالِ موجِ مے اندازِ پرواز است
چہ انداز است یارب پنجۂ مژگانِ ظالم را
کہ بر اندازۂ پروازِ رنگ از سینہ باز است
تبرکِ آب خو کردہ است دخوش کردہ است آتش را
بطِ مے را ز الطافِ تو ساقی اینچہ اعجاز است
مخالف سازِ ہر درمی رگِ آہنگِ کج مشب
کہ طبع مطربِ این بزم بیرونے تو ناساز است

مبادا دودِ چشمِ حلقهٔ بیرون در رنجد[۱]
که در کویش بسے دلسوز را شب تنگ و تاز است

مرا پیرِ مغاں بخشید ملکِ جم بیک جامے
بہشتم آبِ کوثر را درِ جنت عبث باز است

صفائے طبعِ خود امروز عریاں ساختی دیری
دلم حیراں تر از آئینہ کردی اینچہ پرواز است

زلف و کاکل ہر دو در دل بُردنِ عاشق یکیست[۲]
فرق گفتن در میاں بیجا بقولِ زیرکیست

ہیچ معلومم نگردید از دہانِ تنگِ یار
ہیچ در ہیچ است امّا در دلِ تنگم یکیست

بوسہ از لعلِ نوشینش گرفتم عاقبت

---

[۱] خلاصۂ معنی شعر این است کہ در کوی یار بسیار دل سوزاں را تنگ و تار باشد از سوزِ دلِ آنہا دودے پیدا خواہد شد مبادا آں دودِ حلقۂ دربار را کہ بمنزلہ چشم است رنجاند :

[۲] معنی این بیت این است کہ درمیان زلف و کاکل فرق یعنی فرقِ سر میباشد۔ عاشق را فرق درمیان نہ باید دانست کہ زلف و کاکل در دلبری عاشق یکساں اند :

نقدِ جاں دادم بدل باقی ہنوزم اندکیست

بے ادب اشکم[1] سحر گہ کرد تر دامانِ یار

یار از انصاف ہا فرمود ناداں کودکیست

از خط و خالِ رخش تشریح و تفصیلم مپرس

ہر دو در دل بردنِ دیرینہ بیرحمی یکیست

سرمہ در چشمِ[2] سیاہِ یار گیرم ہست نیست

عکسِ لعلش در مئے گلنار گیرم ہست نیست

با خیالِ بیوفائی ہائے ایامِ بہار

نو گلِ خنداں دریں گلزار گیرم ہست نیست

با کہ گویم رازِ دل یارب کہ باور میکند

---

[1] خلاصہ ایں است کہ اشکِ من از بے ادبی دامانِ یار را تر کرد یار عفو کرد و فرمود کہ طفلِ ناداں است بقولِ شعرا طفل با اشک مناسبت دارد۔ چونکہ بجائے ایں مصرع دیگر طبع شدہ بود۔ ع بے ادب طفلِ سرشکم کرد تر دامانِ یار۔ وقتِ تحریرِ کتاب عوضِ آں ایں مصرع سہواً بقلم آمد بہر حال معنی ایں مصرع ہم مطابق و بجا است ؛

[2] فرض کردم کہ سرمہ در چشمِ سیاہ یار کشیدہ اند اما بنظر چیزے نمی آید کہ چشمِ یار سیاہ تر است سرمہ گویا کہ نیست ؛

چوں پری در شیشه‌ام[1] دلدار گیرم هست نیست

تا نگردد معنیٔ پیچیدهٔ[2] زنار حل

اے صنم بر گردنت زنار گیرم هست نیست

عندلیبانِ جهاں[3] را در نظر ظاهر نشد

در چمن دیدی گلِ بیخار گیرم هست نیست

بیاضِ گردنِ معشوق را شیرازه زنار است

خوشا عاشق که پیوند رگِ جانش بایں تار است

بدام طرهٔ آں بُت دلِ من بسته تنها نیست

تسلسل رشتهٔ جانِ مرادِ ایم بزنار است

---

[1] نوعیکه پری در شیشه میباشد کسے او را نمے بیند بداں نوع در شیشهٔ دلِ من دلدار است اما منظر نمے آید گویا که نیست ؛

[2] تا وقتیکه معنیٔ پیچیدهٔ زنار که رمزِ دقیق است یافته نخواهد شد اے صنم بر گردنِ تو فرض کردم که زنار است اما چیزی نیست معنی باریکِ زنار حل باید کرد ؛

[3] عندلیبانِ جهاں کنایه از اهلِ دنیا چمن یعنی دنیا - گلِ بیخار مراد از ذاتِ واجب الوجود معنی این شعر این است فرض میکنم ذاتِ واجب الوجود در هر جا محیط است اما از دیدهٔ های ظاهر بیں پوشیده است و ظاهر بیں پیدا نه که نیست ؛

بہائے[۱] رشتۂ زنّار نقدِ جاں مسلّم شد
گریزاں شیخِ شہر از بس پشیمانی ز بازار است

دلِ آتش پرستم عندلیبِ شعلہ خوئے ہست
کہ دودش سنبل و گل شعلۂ آتش ارغوان زار است

من از آتش پرستی ہا بحسنِ یار بُردم پے
فروغِ روئے یار از آتشِ تیزم پدیدار است

برایم شعلۂ جوالہ یارب حلقۂ دام است
کہ مُرغِ دل بدامِ اُلفتِ آتش گرفتار است

دلِ آتش پرستم از خیالِ کعبہ مُستغنی است
تجلّئے جوئے را یارب کجا روسوئے دیوار است

دلِ دیری چرا پرہیز د از آتش پرستی ہا
کہ آتش در حقیقت حُسنِ عالم سوزِ دلدار است

بیک غمزۂ یار صد جہاں سوخت
بیک نیم نگہ ہزار جاں سوخت

۱؎ خلاصۂ معنی ایں کہ بہائے زنّار نقدِ جاں بُود بَر شیخِ شہر از جان دادن لرزید و پشیمان شد از بازار گریخت؎

آن رندِ کشید خونِ گرمم
مے سوخت دماغِ میکشان سوخت

از رشکِ قبائے لالہ رنگش
گُل جامہ درید و گلستان سوخت

ساقی بنگاہِ گرمِ امشب
در شیشہ شرابِ ارغوان سوخت

یارب چہ بلاست گرمیٔ شوق
جان و دل و مغزِ استخوان سوخت

از داغِ دلم صبا خبر بُرد
سرو و گل و باغ و باغبان سوخت

از سُود زیان[1] پدید آمد
بازار چُو گرم شُد دُکان سوخت

دبیری چہ کنم کہ آتشِ عشق

---

[1] مراد شعر این است کہ از نفع نقصان بدین وجہ ظاہر است کہ انسان را در دنیا گرمی بازار یعنی رونقِ کارِ دنیا پیدا میشود در آن گرمی دکان نفس یعنی وجودش معدوم میگردد کہ دنیا دارِ الفنا است ؛

دل سوخت دماغ سوخت جاں سوخت
جوشِ بہارِ عمر تماشائے آتش است

خرّم دلیکہ داغِ تمنائے آتش است
خورشید را بسایۂ مژگاں دہد پناہ

چشمیکہ تر ز شوقِ تجلّائے آتش است
مَے خوردہ ام ز ساغرِ سرشارِ آفتاب

مخمورِ دل ہنوز بصہبائے آتش است
چشمِ ترم بشعلہ گہر میکند نثار

سیم و زرم تصدّقِ سیمائے آتش است
در چار موج شعلہ اگر غوطہ زد چہ غم

طفلِ دلم شناورِ دریائے آتش است
انگیخت شعلہ کہ ز گلشن کشید دود

داغِ دلم کہ لالۂ صحرائے آتش است
دودِ مسلسلست بپائے خیال دام

خاطر شکارِ پنجۂ گیرائے آتش است

بارنگِ بے ثباتِ چمن گرمِ نالہ نیست
مُرغِ دلم کہ بُلبُلِ شیدائے آتش است

دل در برم طپاں و لبم خشک و دیدہ تر
با شوقِ جلوۂ رخِ زیبائے آتش است

پیمانہ کش بساغرِ چشمِ سمندرم
در گلشنے کہ گل گلِ رعنائے آتش است

دیریؔ چو شعلہ لرزہ ندارد ز فکرِ جاں
سر تا قدم فدا بسراپائے آتش است

بے وجہ در دلم نہ تمنائے آتش است
بازارِ عشق گرم ز سودائے آتش است

خاکسترم[1] بسیرِ ولایت زباد رفت
در خاطرم ہنوز تولائے آتش است

---

[1] مضمون ایں کہ خاکسترِ وجودِ سوختۂ من باد برداشتہ در اطراف رسانید ہنوز شوقِ محبت آتش بخاطرم موجود است ؎

خاکسترم[۱] کدورتِ آئینہ صاف کرد
بارم بسے است سادہ کہ جویائے آتش است

با چشمِ تر حیاتِ ابد آرزو مکُن
آبِ حیات موجۂ دریائے آتش است

بے بادہ بزم گرم کند دُودِ آہِ من
سرمست دل ز جرعۂ صہبائے آتش است

بے روئے خوب سلسلہ جنبانِ عشق شُد
دودیکہ زلفِ عارضِ زیبائے آتش است

آتش ز شعلہ مرغِ دلم را شکار کرد
گویا کہ شعلہ پنجۂ گیرائے آتش است

دام بلاست دودِ مسلسل برائے دِل
در دام دانہ ہا ز شررہائے آتش است

---

[۱] بعد سوختن خاکستر شدم چنانکہ از خاکسترم کدورتِ آئینہ صاف شد یارِ من کہ بسیار سادہ لوح است ہنوز طلبگارِ آتش برائے سوختنِ وجودِ من ہست معنی این شعر دقیق است کہ از خاکستر آئینہ صفا شدن مقرر است باوجودیکہ عاشقِ سوختہ خاکستر شدہ خاکسترش بکارِ صفائی آئینہ آمدہ یار چرا سعے سوختنِ او میکند ؂

مخمورِ جامِ نرگس و مینائے سرونیست
رندانہ بیکہ مست باگلِ رعنائے آتش است

چشمِ ترم ہمین نہ زاشک است درفروش
جوہر شناسِ گوہرِ والائے آتش است

ہر چند شعلہ خو صنمے دل بغمزہ سوخت
جاں منتظر ہنوز بایمائے آتش است

مینائے بادہ سوخت چو شمع از نگاہِ گرم
دیری کہ جام نوش ز صہبائے آتش است

عندلیبِ شعلہ خویم نوبہارم آتش است
بے نیازم از گل و گلشن بکارم آتش است

بالشم بالِ سمندر بسترم خاکستر است
بر تنم از شعلہ چادر در کنارم آتش است

در برم محبوبہ دلبر نباشد گو مباش
دلبرِ ہمخوابہ در شب ہائے تارم آتش است

تا بکے باسرد مہرانِ جہاں گیرم قرار

شعلہ ام دلسوزہ و یارِ غمگسارم آتش است
از نظر افگندہ ام زلفِ کج و روئے نگار
دُودِ آتش زلفِ کج روئے نگارم آتش است
گر سپہرِ بے مروّت آب نہ میریزد مرا
یاوری از کس نمیجویم کہ یارم آتش است
دست از آبِ بقا شستن تمنّا میکنم
دل طپیاں از شوق جانِ بیقرارم آتش است
گرم کردن جائے در گلشن چہ باشد رائے من
نعل در آتش[1] براہِ انتظارم آتش است
دبیری از داغ دلِ بلبل مگو جانم مسوز
با خیالِ شعلۂ گل در کنارم آتش است
در دلم داغِ تو پروردہ بخونِ جگر است
لالہ بر بام تو از حالِ دلم نامہ بر است
کس نزد بر درت اے شوخ کہ دیوانہ نشد

---

[1] نعل در آتش کنایہ از مضطرب ہے

مگر از چشمِ پری حلقۂ بیرونِ در است

جلوۂ نازِ پری مشقِ جنوں میپیدانم
شوخیٔ طبعِ من از گردشِ چشمِ دگر است

گرمیٔ بادہ ندانم چہ کند آخرِ کار
جام چوں لالہ لبِ یار چو گلبرگِ تر است

سببے ساز[1] خدایا کہ دبستاں سوزد
دخترِ رز بچمن منتظرِ آں پسر است

خارِ خارے بدلِ لشکرِ گل پیدا کرد
گل زخمے کہ ز شمشیرِ نگارم بسر است

یارب اندر دلش انداز کہ آید بوداع
دیری از صبحِ وطن عازمِ شامِ سفر است

صبحِ ازل تبسمِ دنداں نماے کیست
شامِ ابد تسلسلِ زلفِ دوتاے کیست

---

[1] خدایا سببے کن کہ دبستان یعنی مکتب سوزد طفلان از قیدِ مکتب خلاص شدہ بسیرِ گلستان خواہند رفت

دخترِ رز یعنی شراب در چمن انتظارِ آں طفل یعنی معشوق می‌کشد کہ آں معشوق در چمن رسیدہ شراب خواہد کشید۔

آئینہ دارِ روی کہ خورشیدِ عالم است
با این کمال ماہِ فلک نقشِ پای کیست

دنیا ز دامنِ کہ غبارے است ریختہ
نہ اطلسِ سپہر سراپردہ ہای کیست

مینای سرو بہر کہ سرشار در چمن
بر کف پیالہ لالہ بصحرا برای کیست

دیری خزان خزینِ زر از کہ وام کرد
باغ د بہار سبز ز عینِ عطای کیست

بجامِ یار ز خونم شرابِ گلرنگ است
ز بس نشاط چو گل جامہ در برم تنگ است

باب آئینہ عکسِ رُخِ تو آتش زد
بحیرتم کہ نمیدانم اینچہ نیرنگ است

چسان بگوشِ دلم پندِ پیر میسازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکشِ چنگ است

فلک بترکِ ستم گفت و مہرباں گردید

هنوز ماهِ من آماده بر سرِ جنگست

رسان بخانهٔ من آفتابِ من یارب
که ماه و مشتری امشب ببرجِ خرچنگست

پئے شکستِ دلِ من مکوش ظالم سخت
مرا زِ بیجگری شیشه در نظر سنگست

غبار گشتم[1] و آئینه‌ها صفا کردم
هنوز بر دلم از کلفتِ جهان زنگست

چرا بطرفِ چمن مست خفتهٔ دیرمی
پیاله نوش پیاپے که دورِ گُل تنگست

خیالِ عالیم از اوجِ اخترِ دگر است
بآبِ آئینه ام موجِ جوہرِ دگر است
بزخمِ تیغ چه لذّت که ناگوار آبے است

---

[1] غبار یعنی خاکستر شدم آئینه‌ها را بکارِ صفائی آمدم مراد شعر ایں است که بدرجه انتم در ہستی رسیدم اما ہنوز در دل کدورتِ دنیا دارم که بقولِ اہلِ فنا ستر تا . دل از خیالاتِ دنیا که گوناگوں است صاف و پاک نه شود نجات از کدورت ہائی دنیا صورت پذیر نیست ؏

دل دو نیم مرا ذوقِ خنجرِ دگر است

سحر ز حلقۂ درہا صدا بگوش آمد
کہ فتحبابِ تو درماندہ از درِ دگر است

بمجلسے[1] کہ مَی از جامِ آفتاب بوَد
نگاہِ من ہمہ بر دورِ ساغرِ دگر است

فلک بعینکِ خورشید و ماہ جُست نیافت
کہ نامِ بندہ بسر فردِ دفترِ دگر است

ظہورِ بادہ دریں بزم آفتابی کرد
کلامِ نیّرِ سرمست مظہرِ دگر است

حیرتے در دلم از آئینہ سیمائے ہست
نہ ہوائے گل و نے ذوقِ تماشائے ہست

کیست تا جاں بردا اے شوخ ز تُرکِ چشمت
کہ ز مژگاں بکفش ناوکِ گیرائے ہست

---

[1] در چناں مجلس عالی کہ شراب انجا از جامِ آفتاب خواہد بود۔ من شراب کشی نخواہم کرد کہ خیالِ من بہ ساغرِ دگر است چراکہ آں ساغر از گردۂ جامِ آفتاب بہتر و مافوق است ؛

میشود از بطِ می[1] خونِ کبوتر جاری
در خراباتِ مغاں طرفہ تماشائے ہست

نامہ بر برگِ گل از شوق رقم کرد بمن
ہر کجا طرفِ چمن بلبلِ شیدائے ہست

دوش این نکتہ بگوشم ز لبِ جام رسید
شیشہ امروز مپرواز کہ فردائے ہست

تا کے از گرمیٔ بازارِ جنونم پرسی
چہ کنم در دلم از عشقِ تو سودائے ہست

سیرتِ نیک ہدایت ز خدا مطلبم
اے ترا نام خدا صورتِ زیبائے ہست

در چمن یار مگر جلوۂ مستانہ کند
کہ گل و لالہ بکف ساغرِ صہبائے ہست

---

[1] بطِ مَی بمعنی صراحی شراب یعنی از صراحی شرابِ خونِ کبوتر کنایہ از شراب جاری مے شود

دیری این مصرعِ برجستہ ندانم از کیست
'وصل ہر چند محال است تمنائے ہست'

عشقش نہ ہمیں دل و جگر سوخت
سر تا پا ہائے تا بسر سوخت

عشقش بہمہ جہاں خبر کرد
یعنے کہ تمام خشک و تر سوخت

در دانہِ عشق شعلہ خیزست
ہر پائے کہ رفت تا کمر سوخت

یارب چہ کنم کہ شعلہ خوئے
صد پارہ دلم بیک نظر سوخت

ہر چند غمِ جہاں ندارم
جاں در برم از غمِ دگر سوخت

پرواز من از قفس محال است
کز آتشِ عشق بال و پر سوخت

از سوزِ درونِ خبر نوشتم

بال و پرِ مُرغِ نامہ بر سوختہ

ازدودِ دلم خبر چہ پُرسی[۱]
تا دیدہ در دلم از خبر سوخت
بر سینۂ عیرؔی از غمِ عشق
داغے است کہ لالہ را جگر سوخت

دلِ داغم کہ دود انگیز است
آرزو مندِ آتشِ تیز است
در خیالاتِ آتشم سرخوش
شیشہ سرشار و جام لبریز است
شعلۂ آتشم بہ بزمِ طرب
موجِ صہبائے عشرت انگیز است

---

[۱] اے دوست از دودِ دلِ من چہ مے پرسی کہ چرا ایں دودِ آہ بیکاشتنی روئی یار بدیدۂ خود ندیدم خبر حسنِ یار شنیدم عشق شعلہ انگیز شد و دلِ مرا سوختہ است۔ بہ سبب دودِ آہِ من است آذر۔ دریں بارہ گفتہ است۔ فرد:- نہ تنہا عشق از دیدار خیزد۔ بسا کیں دولت از گفتار خیزد۔

در رهِ عشق بهـرِ گرم رواں
شعلهٔ گلگوں و دودِ شبدیز است

بسکه زد تازیانه بر دلِ عشق
از رهِ دیده خوں جلو ریز است

گل بسر زن بکف پیاله بگیر
نوبهار است و سبزه نوخیز است

بادِ خاکسترم بگلشن بُرد
ارغواں زار را سمن[۳] ریز است

دلِ آتش پرستِ دیری را
دودِ سنبل گلِ آتشِ تیز است

گل ز زرِ جائے بسر گرد دماغش خالیست
لاله داغست کیه از زر کفِ دستش خالیست

بطِ[۱] مے حوصلهٔ بحر ندارد چه کنم

---

[۱] معنی شعر این است که صراحی شراب حوصلهٔ دریا یعنی فراخی بسیار یا بابت گنجایش شراب ندارد چه چاره سازم که درین مجلس معشوق من بفراغت نشسته است بسیار شراب کشی خواهد کرد بعدم گنجایش صراحی شراب کمتر موجود است ؛

که دریں بزم بت من بفراغ البالیست

باغم عشق انہ انم ز ازل پیوند است

که مراد دل من تا باید خوشحالیست

نقش پاپش نفروشم بہ نگینِ جمشید

آنکہ بر مملکت جان و دلِ من والیست

نے ہمیں دامنش از خون من امشب تر شد

شیوهٔ شوخ من از روز ازل قتالیست

ہمہ تن داغ پلنگ از دل بیباک منست

وحشتم در نظر خلق ز شیر قالیست

در چمن دوش چہ خوش بلبل شیدا میگفت

دیری احوال تو خوش باد کہ شعرت عالیست

چہ رنگ آں تازہ گل در گلستاں ریخت

کہ بلبل بال و پر در آشیاں ریخت

ز خون بلبلاں مست طرب شد

بجامِ گل شرابِ ارغواں ریخت

ازیں بیدادمی ترسم کہ چشمش

بہ تیغِ ناز خونِ عاشقاں ریخت

مگر آں سنگدل سیرِ فلک کرد

کہ سنگے بر سرم از آسماں ریخت

عجب ماہے گذشت از گوشۂ بام

کہ طشت از بامِ شاہانِ جہاں ریخت

بچشمِ کم مبیں خاکسترم را

نگارِ شعلہ خو در سرِ بداں ریخت

زہ آہِ صبح تیر انداز دیری است

فلک را یک سحر از کف کماں ریخت

ز بحرِ عشق خندگم کہ شعلہ انگیز است

بجائے آب دریں ورطہ آتشِ تیز است

ہمیشہ بر سرِ فرہاد زخمہ کاری زد

هلاکِ خنجرِ بیدادِ عشقِ پرویز است

غمے از سیاہئے لشکر نداشتم امّا
سیاہ جردہ بچشم سیاہ خونریز است

شراب کہنہ بجامم مریز اے ساقی
چہ شد کہ لالہ بکف جام و سبزہ نوخیز است

ز آبگینۂ درویشیم زلالے دِہ
مریز آبِ حیاتم کہ دُردی آمیز است

رواں ز چشم ترِ من خوں برفت حیرانم
کہ در رکاب کہ گلگونِ من جلوریز است

بدورِ لالہ و گل از شراب توبہ مکن
کجا بہار کجا روزگارِ پرہیز است

دریں بہار بہ یکِ چمن مگو دیری
کہ جامِ لالہ ز صہبائے عشق لبریز است

گنواں کہ طرف گلستاں وزاں شمال و صباست
چمن شگفتہ و خنداں از آں شمال و صباست

مگر نہ خندۂ گل بُرد مرغِ زیرک پے
کہ پیک نامہ رسانِ خزاں شمال و صباست

بنو بہارِ جہاں نیست از وفا بوئے
عبث بکنجِ دماغم خزاں شمال و صباست

جمالِ دخترِ رز بے نقاب خواہد شد
کہ جبہہ سائے بپائے رزاں شمال و صباست

اگرچہ مرہمِ کافور پنبہ صبح است
بزخمِ سینۂ داغم گزاں شمال و صباست

خیالِ سیرِ چمن نیست در دلِ یارم
خیالِ خامِ بگلشن پزاں شمال و صباست

بکنجِ خانہ چرا بادہ میکشی دیری
کنونکہ طرف گلستاں وزاں شمال و صباست

فروغِ روئیکہ در باغ مشعل افروز است
کہ شبنمِ گلِ ایں باغ مشعلِ روز است

کشید از رگِ گل دود عنبر رشتۂ شمع
ز بسکہ آتشِ رشکِ رخش چمن سوز است

نسیمِ صبح بہارم بگوشِ دل آورد
شرابِ کہنہ بخور نو بہار و نوروز است

مگر[1] دوچار شود یارِ من بمن فردا
کہ مشتری است بخرچنگ و ماہ در جوز است

شرابِ نابِ حریفاں اگر زدند چہ شد
بس است دُردیِ جامم کہ عشرت اندوز است

کجا حصیر کہ بر آتشم بفرشِ حریر
نمد کجاست کہ جاں سوز زرخت زر دوز است

کلامِ دبیری اگر شوخ تر بود چہ عجب
پری بطوطیِ طبعش تکلم آموز است

---

[1] قمر بربع الیسر است در برج جوزا ست تا فردا در برج سرطان خواہد رسید با مشتری قرانِ السعدین خواہد کرد من ہم تمنائیِ وصالِ یار دارم ۱۲

فلک ز شعلهٔ آهم پر از چراغ بهار است
شرارهٔ آتش داغم چراغ خورشید است

بهار زندگی کس بباد رفت چه شد
خزاں پرست گل شاخسار امید است

به بحث علم مکن عمر صرف یار طلب
چه مطلب است زعمر و چکار بانزید است

چه شد که خانهٔ جم رفته است از دستم
ز جام بادهٔ عشقم دماغ جمشید است

دمید صبح چرا مست خفته ای ساقی
که آفتاب بکف جام عیش جاوید است

منم که خاک در دیر دلپذیر من است
صفای خدمت پیر مغاں ضمیر من است

اگر ز ره نبرد دیو نفس امّاره
نگین خاتم عزم نقش پائی پیر من است

زآفتاب پرستی دل و دماغم ہست
چو آفتاب منور دل منیر من است

چرا نہ ہر سر مویم چو ذرہ رقص کند
کہ آفتاب جہانگیر دستگیر من است

ہمین نہ غنچہ درین باغ بستہ است دہان
خموش مرغ چمن نیز از صفیر من است

چہ جای شعر نظیر و نظیری است اینجا
خجل ظہیر ز اشعار بے نظیر من است

ز فکر انجم و افلاک ایمنم دیری
کہ آستانۂ دیر مغان ظہیر من است

رشتۂ جانم گرہ با موئے پیچان تو بست
غنچۂ دل عہد یکرنگی بہ پیمان تو بست

از دل سنگین خوبان تودہ ہا موجود ماند

---

۱ اے یار، وہ یکہ بہ غبار تیغ باغبان تقدیر تعمیر دیوار باغ تو از سنگہائے دلہائے معشوقاں کرد ان روز بعد تعمیر از ہماں سنگہا تودہ ہا باقی ماندہ موجود ماندند کہ در دنیا معشوقانِ سنگدل ما دانند ۞

باغبان روزیکه دیوارِ گلستانِ تو بست

وا مکن بندِ قبا امشب بہ بزمِ بوالہوس
دستِ من روزِ ازل پیمانِ دامانِ تو بست

میکشی[۱] از جویبارِ چشمِ من دامان عبث
آتشِ گل راهِ شمشادِ خرامانِ تو بست

تا بگوشِ دل نہ شد فریادِ جانِ من بلند
پر مگر از سرمہ ظالم تیرِ مژگانِ تو بست

بخیہ ام[۲] بر روے کار از شوخِ چشمیہا فتاد
سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست

فکرہا در پیش گاہت کرده نقاشِ ازل
صورتے از رنگِ معنی ہا بایوانِ تو بست

---

۱ خلاصہ این شعر این است کہ اے معشوق از چشم من دامن کشیدہ بیہودہ میگذری آتشِ گل راهِ شما بستہ کردہ است در گلزار نخواہی رسید در دیدۂ من قرار گیر۔

۲ بخیہ بر روے کار افتادن کنایہ از رسوا شدن است خلاصہ معنی آنکہ من از روے شوقِ چشم ہاے خود رسوا شدم نگاہ ہاے تیز بر بدانِ معشوق کردم معشوق گریبان بستہ کرد۔

زیر لب دیگری حدیثِ عشق میگوئی دگر
سرمهٔ چشم که لب هائے غزلخوانِ تو بست

چه کند هجرِ شبِ وصل فراموشم نیست
گردشِ چشمِ تو یاد است دگر هوشم نیست

مهرِ جانی و هوائے تو بهارِ عمرم
وه چه نامے که بجز نامِ تو در گوشم نیست

اے خوش آن دوش که معشوقه در آغوشم بود
حیف امشب که بجز دست در آغوشم نیست

عاشقان تحفهٔ دشنام تمنا دارند
عاشقم بوسه تمنا ز لبِ نوشم نیست

دامنم تحفهٔ شمشاد عبث میگیرد
که خرامانِ چمن سروِ قباپوشم نیست

گر زند زخم زبانِ خار چه پروا است مگر

---

۱ دامانم تحفهٔ شمشاد عبث میگیرد که یار ما یاد خرامان نیست در چمن چه کار دارد ۲ مرهم طعنهٔ خار رقیب

جگرِ سرزنشِ غنچۂ خاموشم نیست[1]

میدہم دادِ طرب بے قدحِ مے دیریؔ

کہ فراموش ز دل لعلِ قدح نوشم نیست

اینچہ زلف است اینچہ رخسار است

اینچہ گنج اینچہ ایں چنیں مار است

اینچہ حسن است و اینچہ نو خطِ سبز

چیست ایں سبزہ اینچہ گلزار است

اینچہ چشم است و اینچہ نوشِ دہاں

اینچہ دارو ست اینچہ بیمار است

اینچہ سروِ رواں نگارین پاست

اینچہ رنگ است اینچہ رفتار است

بوسہ را جاں بہاست اے دیریؔ

اینچہ سود است اینچہ بازار است

---

[1] یعنی لبِ معشوق

آنکه از مستی[۱] بجامِ لاله داغ انداختست
خار در پیراهنِ گلهائے باغ انداختست

کس ندیداست و نداند کس که آن دلبر کجاست
با که صهبائے طرب را در ایاغ انداختست

گرچه عریانیم ز احسانِ جنون شرمنده ام
در برم پیراهنِ عیش و فراغ انداختست

حسنِ عالم سوزِ او ایکاش میدیدم بخواب
این خیالم شعله در کنجِ دماغ انداختست

آنکه از فیروز بختی بوسه زد بر لعلِ یار
از نظر[۲] یاقوت و لعلِ شب چراغ انداختست

آن گلِ بیخار[۳] خوش کرد است آغوشِ دلم
خارِ حسرت در کنارِ باغ و راغ انداختست

۱؎ خلاصهٔ معنی این است که معشوق ازل از مستی شراب در جام لاله عوض شراب داغ انداخت و خار در پیراهنِ گل ها انداخته بکار کرده بیتابه کرد

۲؎ از نظر انداختن کنایه از ناپسند و مردود ساختن است ؛

۳؎ گلِ بے خار یعنی معشوق آغوشِ دلم را پسند کرده است در آغوشِ دلِ من نخفته است باغ و راغ یعنی دنیا را در حسرت انداخته است که ناپسند کرده است ؛

تا دماغش خوش کند چوں بوئے گل دودِ چراغ

ذرّہ ای امشب روغنِ گل را درچراغ انداختست

در زبستانم ز صهبا لب تر است

بهرِ من سرمشقِ خطِ ساغر است

بر سرم تا سایه افگنده است عشق

بالشم بالِ همازیرِ سر است

وصفِ نوشِ لعلِ نوشینش مپرس

زهرِ چشمش نوشتر از شکر است

تلخیِ بادامِ چشمِ آں پری

در مذاقِ دل ز جاں شیریں تر است

چشمِ من بے صیدے نبیند بخواب

تیرِ من مانندِ مژگاں بے پر است

از گل و شبنم[1] دلم تسکیں نیافت

---

[1] معنی ایں کہ از سیر و تماشائے گلستان کہ در آنجا گل و شبنم است خاطرِ من تسلی نیافت کہ بیقراری از اشتیاقِ گلبرگِ تر کنایہ از لبِ معشوق است دل سیر و تماشائے باغ نمے خواہد دیدارِ معشوق مے خواہد ؛

بیقرار از شوقِ گلبرگِ تر است
نے ہمیں آب از دمِ شمشیرہا است
سبزۂ صحرائے عشقم خنجر است
عاشقاں سرمست از دورِ شراب
در سرِ دیری خیالِ دیگر است

با غمِ عشق خاطرم شاد است
عشق خوش دولتِ خداداد است
عشق تعلیم کرد جاں بازی
اینچہ تعلیم اینچہ استاد است
بسمل از زخمِ کاریٔ عشقم
عشق تیغ است و عشق جلّاد است
ساغرِ مے گل است و مینا سرو
چمن امروز عشرت آباد است
بلبل از دردِ عشق مے نالد

غنچه هم زیرِ لب بفریاد است

مُرغ[۱] بر بامِ قصر ناله کشید
گفت شیریں که جانِ فرهاد است

از نهادم چو شمع دود انگیخت
شعلهٔ خوب که آں پریزاد است

دستِ ساقی که مے بجامم ریخت
از من آں دست را مریزاد[۲] است

مے گزم لب ز رعشهٔ پیری
جامِ لبریزم از کف افتاد است

وه که ہیما از مے مکن وه مے پرهیز
ایں سخن پند نیست ارشاد است

خانهٔ عشق از من آباد است
خاطرِ عاشقاں ز من شاد است

---

[۱] قصهٔ شیریں مشهور است که برای ریائش او خسرو قصر تیار کرده بود دریں شعر ہمیں معنی است که مرغ بر بامِ قصر آمده ناله و فریاد کرد شیریں گفت که مرغ نخواهد بود جانِ فرهاد که عاشقِ پاک است خواهد بود [۲] یعنی شاباش

دوش رفتم بگلشنے کہ درو
سبزہ نوخیز و غنچہ نوزاد است

نالۂ بلبلم بگوش آمد
گفتمش اینچہ شور و فریاد است

گفت بے وجہ نیست نالۂ من
روئے گل آفت است و بیداد است

خاطرم[۱] ہم بُرد و از نظر افگند
یار در فکرِ جانم افتاد است

عشق ورزیدن است مشکل ہا
سخت کارے است کارِ فرہاد است

ابجدِ عشق خواندہ ام بازل
ورنہ مکتب کجا کہ استاد است

دلم از التفاتِ یار شگفت
ورنہ این غنچہ باز بکشاد است

---

۱ معنی این کہ معشوق دلِ بے درد ناپسند کردہ است خیالِ بردنِ جانِ من دارد از جانب اقبال سلطنت

سبب شعر گفتنم دیری
بیت ابروے آن پریزاد است

فارغم از سیم و زر سیمم ز رم دیدارِ دوست
مارِ زلفم قانعم از گنج بر رخسارِ دوست

لاله بر سر پائے[1] بر آتش بسیرِ باغ بود
داغها دارم بدل از گرمیِ رفتارِ دوست

از حریفان در کفِ کس نیست جامِ آفتاب
مے بکمه بینوش شد بزیرِ سایهٔ دیوارِ دوست

مطلعِ خورشید دوکانے که بهرِ آرایش است
ذرّه گفتنم هنوز از زینتِ بازارِ دوست

نقشِ پا هم را تصدق میشود جانِ بهار
تا گلے بر سر زدم از گلشنِ بیخارِ دوست

له پائے بر آتش بودن اشاره از اضطراب و تعجیل است معنی این است که معشوقِ من در سیرِ باغ اضطراب و تعجیلِ رفتن داشت مرا بدل از اضطراب و جلدیِ آن معشوق داغها است یعنی که از رفتنِ یار مکدر و ناخوش هستم ۞

اے صبا باور خدا را کن کہ با یِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

دیدہ ہی از خونِ جگر گل پروری کن باغبان
یک گلے آخر رسد بر گوشۂ دستارِ دوست

شب کہ در بزمِ سخن زاں قدر سوزِ دل مے رفت
تا سحر دودِ دلِ شمع بگردِ دل مے رفت

امشبم نوبتِ لختِ جگر و قاشِ دل است
دوشم تا سحر از دیدۂ تر خوں مے رفت

کرد فریاد چو زنجیرِ سحر دودِ چراغ[1]
شب کہ افسانۂ زسوزِ دلِ مجنوں مے رفت

شب کہ با حُسنِ خداداد بُتے جلوہ نمود
تا سحر گہ صفتِ صانعِ بیچوں مے رفت

---

[1] سوزِ دلِ مجنون فاعل و دُودِ چراغ مفعول ہست خلاصۂ معنی ایں کہ آں قدر سوزِ دلِ مجنون سرایت کرد کہ دودِ چراغ مانندِ زنجیرِ سحر بے فریاد کرد۔

تا سحر لالہ نیفروخت چراغِ خود را
ماہِ من شب بچمن تا بہ رُخِ گلگوں مے رفت

تا سحر شمع نمے سوخت پئے پروانہ
بسکہ تکرارِ شب از چشمِ پُر افسوں مے رفت

تا سحر شہر خطر داشت زِ طغیانِ تری
شب کہ از چشمِ ترم اشک چو جیحوں مے رفت

در وصفِ ابروے تو قلم سر شکستہ است
آرے بایں کمان زِ ازل زہ[۱] کہ بستہ است

ترسم کہ بال و پر شکنند تیرِ چرخ را
تیرے کہ از کمانِ تو اے شوخ جستہ است

ترسم[۲] غبارِ خاطرِ دریا دلاں شود

۱؎ زہ دو معنی دارد یکے وصف دوم زہِ کمان بدیں وجہ مقابلِ وصفِ ابرو زہِ کمان در شعر درج شدہ است

۲؎ میترسم کہ گردِ قیمتی گوہرِ یکتا خاطرِ صاحب دلاں را رنجہ کند کہ صاحب دلاں کدورتِ کسے نمے خواہند گوہرِ یکتا را گردِ قیمتی ہر چند صفت است مگر دریا دلاں یعنی صاحب دلاں را باعثِ حرفِ گرد کہ کدورت آور است ناپسند خواہد شد خاطرِ اہلِ دل مکدر باخوش خواہد

گر وہ یتیمی کہ بگوہر نشستہ است

صحرا[1] خوش است باگل وگلشن مرا چہ کار
آں بلبلم کہ از قفس تنگ رستہ است

گل گفت عندلیب بہ دنبال او نہ رفت
بال و پرش مگر غم دوری شکستہ است

از چار موج اشک غمم دیدہ سفید
چوں عکس ماہ در دل دریا نشستہ است

مے خور کہ مے دواست غم روزگار را
اے آنکہ خاطرت ز غم دہر خستہ است

ویری مدیں چمن بفراغت مرو بخواب
مے نوش بید رنگ کہ گل بار بستہ است

---

[1] دریں شعر اشارت از علم الہیات است کہ بزبان سنسکرت ازاں دفتر ہا پر است صحرا یعنی وسعت آباد لم یزل بعد نجات دنیاوی بعد واصل شدن بجلوۂ بے انتہائی ذات اقدس است گل وگلشن اشارہ بہ دنیا و اہل دنیا ست خلاصہ معنی ایں کہ من آں بلبل ہستم کہ از قفس تنگ یعنی قفس بدن رہا گردیدم صحرا کہ تعریف آں در صدر نوشتہ شد پسند دارم با دنیا و اہل دنیا چہ کار دارم ؂

عاشقاں را ز دمِ تیغِ تو جاں در بدن است
آبِ پیکانِ تو چوں روحِ رواں در بدن است

شاہدِ حالِ من ایں دیدۂ خوں بار بس است
زخمہا از دمِ تیغِ تو نہاں در بدن است

آب خوردہ است دمے از دمِ شمشیرِ کسے
سبز تا حشر ازاں سبزۂ جاں در بدن است

کہکشاں سر زد اگر دودِ دلِ من چہ عجب
کہ شرارے عجب از عشقِ بتاں در بدن است

قاتل انکارِ تو از کشتنِ من بوالعجبی است
زخمِ پیکاں بدلِ زخمِ سناں در بدن است

بر زمیں نیست نشانِ قدمِ تیر انداز
تیرش از سینہ گذر کرد نشاں در بدن است

دبیری از دستِ سرِ زلفِ دلا راہم مدہ
تا ترا جاں بہ تن و تاب و تواں در بدن است

لے تیر انداز بر ہوا رفتار دارد بر زمیں پاکے نمی گذارد نشانِ قدمِ او بر زمیں چساں باشد فتنہ شود تیرِ او از سینہ گذر کرد نشانِ آں سلم موجود است

ناخوش دلم از شراب ناب است
دُردی کش جام آفتاب است
از آتش عشق آفتابم
داغ است دل و جگر کباب است
بی چشمهٔ آفتاب شب ها
چون چشمه دو چشم من پرآب است
گردن که کشد ز حکم خورشید
شاهنشهِ مالک الرقاب است
بر درگهِ مهر باش حاضر
هر صبح که وقتِ مستجاب است
این بیت بگوشِ هوش بشنو
از منتخبات انتخاب است
از جام جهان نمای جمشید
خورشید پرست کامیاب است
از دولتِ پایدارِ خورشید

خاکِ قدمم ابوتراب[ث] است
یارب که طرب کند به دُنیا
مینائے[ثه] سپہر بے شراب است

رنگِ چمن و بہارِ عمرم
اے وائے که پائے در رکاب است
ویرہی ز خیالِ عمر بگذر
خوابے ست که جلوہ گر بخواب است

بہارِ رنگِ رخش بسکه در خیالِ من است
بہر طرف که نظر میکنم گل و چمن است
بجنت است مقامم که طائرِ قدسیم

ث - بوتراب شخصے از دُنیا گذشته است که مخالفِ آتش پرستان و خورشید پرستان بوده است -

ثه مینا را باعتبارِ سبزی با سپہر نسبت داده اند - مینائے سپہر بے شراب بودن یعنی گردشِ فلک بے عشرت بودن است ؛

نه بلبلم که مرا گوشهٔ چمن وطن است

کلاه بشکن و بشکن خمار از مے ناب
بهار توبه شکن زلف یار پرشکن است

ازیں خیال رخ عاشقاں طلائی شد
اگر زر پرست بسے آں نگار سیم تن است

دریں چمن ز خط سبز تو بہار آورد
سمنبری که مقامش بسایهٔ سمن است

نسیم بوئے قبائے که در چمن آورد
که جامه بر تن گلها قبا شد و کفن است

بکار و بار جهانم چه کار در دنیاست
که خود پرستم و شغلم بکار خویشتن است

نثار خاک کف پاے شهریار گشتم
بجاے اشک ز چشمم سوال در عدن است

ز نام نامی پرتاب سنگھ مے نازم
که شهریار زماں است و خسرو من است

بروزگارِ فراغت بگاہِ کینہ کشی
بہ بزمِ عیش صف آرا، بہ صف شکن است
شمائمِ قلمش بسکہ نافہ ریزی کرد
سوادِ کشورِ کشمیر وادیِ ختن است
دقیقہ دان و سخن سنج شہریارے ہست
عروجِ پایۂ اشعارِ من ازیں سخن است
چرا نہ جورِ خود گوش مینر نم دیرِی
کہ گنج بخش بلا رنج پادشاہِ من است

خیالِ خام در سر ہا ز جاں است
بہائے نیم نازش یک جہاں است
غلط گفتم کہ مے ازز دو جہانے
بہائش صد جہاں ہم رائیگاں است
خیالِ شکوۂ یار است در سر
مگر پاسِ محبت درمیاں است
ز اقبالِ گل و تاراجِ گلچیں

چو بلبل از برم صد داستاں است

ز عشقم آتشے افتاد در جاں
کہ مغزم شمع و مشعل استخواں است

ز تیرِ آسمانم ایمن اے دوست
حصارم درگہِ پیرِ مغاں است

سخن سنجانِ دہر امروز جمع اند
بیا دیرہ ؔ کہ روزِ امتحاں است

یک فقرۂ عشق صد کتاب است
یک حرف رسالہ را جواب است

از آتشِ شعلہ خیزِ عشقم
یک شعلہ جوابِ آفتاب است

صد پارہ دِلم ز شوقِ آں ماہ
مانندِ کتاں ز ماہتاب است

از پردہ کشید عاشقاں را
رُویش کہ ہنوز در نقاب است

از حالِ دلم خبر چہ پرسی

چون نیست حزیں چرا خراب است

از آتشِ عشقِ ماہ رویان

این خانہ تمام آفتاب است

پیمانۂ عمر گشت لبریز

پیمانہ ہنوز بے شراب است

ہر چند بسر رسید عمرم

در سر ہوسِ شرابِ ناب است

پیرانہ سرم نمی کشیہا

بر مستیِ موسمِ شباب است

بشتاب بدیدنِ گلستان

رنگِ گل و لالہ را شباب است۔

۱؎ پیمانۂ عمر لبریز شدن اشارت از بسر رسیدن عمر است کہ عمر بسر رسیدن گرفت۔ ہنوز پیمانہ خالی است معنی این کہ طمع و حرصِ دنیا باقی است معنیِ دوم این کہ ہنوز تمنائے شراب است ؛

بشکن[1] قفس[2] خدای را زود
آمد گل و پای در رکاب است

بشکن قلم و بسوز دفتر
دیگر غم عشق بیحساب است

※

حسب حالِ دل اگر خواهم نوشت
نامه بر لختِ جگر خواهم نوشت

آن پری غافل ز سیمای من است
نامهٔ شوقش بزر خواهم نوشت

خامه از مژگانِ مورم لازم است
وصفِ آن نازک کمر خواهم نوشت

لاله می جوشد ز چشم دوستان

---

[1] قفس من خدای را یعنی برای خدا جلدی شکسته کن که من آزاد شده برایم

[2] دیدن گلها در گلزار خواهم رفت چرا که گل در باغ آمده است و جلدی رفتن دارد
ثبات ندارد ؛

گر ز داغِ دل خبر خواہم نوشت
خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر
جز بہ چشمِ تر نخواہم نوشت
زخمِ تیغش گفتم آبِ زندگی ست
زہرِ چشمش را شکر خواہم نوشت
گفتم اے ویرؔی جوابِ او کہ گفت
حرفِ شوقت مختصر خواہم نوشت

تا غزالِ[1] تو شیر گیر شدہ است
دل بدامِ بلا اسیر شدہ است
از رخ و بینیِ تو حیرانم
ماہی از ماہ اوج گیر شدہ است
بے سببا چشمِ من سفید نہ شد

---

[1] غزال کنایہ چشمِ معشوق است ۔ [2] خار در پیرہن بودن یعنی مضطرب حال بودن است یعنی من بدیں وجہ مضطرب ہستم کہ بوئے گل بر تنِ نازکِ آں معشوق حریر یعنی پارچۂ پوشاک شدہ است تنِ او را از بس نزاکت کرامت پیدا شدہ است

هوشِ طفلِ اشک شیر شده است
چرخ از احتمال دیده پوش است
یا رب آہِ دلِ کہ تیر شده است
غنچه دیدم عصا گرفته ز شاخ
طفل یا رب چگونه پیر شده است
دلِ سختش هنوز نرم نه شد
سنگ از گریه ام خمیر شده است
خار در پیرهن از ین رنگم
بوئے گل بر تنش حریر شده است
ذیرکی از درس خانهٔ عشقم
مصرعهٔ زلف دلپذیر شده است

رازِ حسن و عشق با اغیار گفتن مشکل است
یارِ من اندک مگو بسیار گفتن مشکل است
زلفِ مشکینش چو سیہ مارے بر قفا گردہ است

چشمِ جادوے ترا بیمار[1] گفتن مشکل است

لالہ در طرفِ چمن با جام پیدا شد اگر

ترکِ مینائے مئے گلنار گفتن مشکل است

با لبِ خاموش گل در خوں چو بسمل میطپید

در چمن دردِ دلِ او[2] گفتن مشکل است

از زبانِ شانہ در گوشِ دلم آورد باد

شمۂ از زلفِ عنبر بار گفتن مشکل است

از پریشاں گوئی زلفِ بتاں غنیم مکن

نکتۂ پیچیدۂ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچہ فرساید زباں

---

[1] چشمِ معشوق را شعرا بیمار مینویسند خلاصۂ معنی این کہ بر چشمِ معشوق زلف چوں سیہ مار نشستہ است چشم بیمار بطورِ خواہم گفت

[2] خلاصۂ معنی ایں شعر است کہ دریں گلستاں قصۂ دردِ دلِ مجروح گفتن دشوار است چرا کہ گل باوجود لبِ خاموش در خوں طپیدہ است مدعا کہ اسرارِ عشق پوشیدہ نیست گل واں طپیدہ دردِ دل ظاہر میکند

نکتۂ پیچیدۂ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن راگرچہ فرساید زبان
داستانِ آں گُلِ بیخار گفتن مشکل است

نقش بر سنگ است دوری ایں دو حرف از کوہکن
ترکِ جاں سہلست ترکِ یار گفتن مشکل است

واعظ بمنع بادہ ندانم چہ کار داشت[۱]
دستارِ خود ز پنبۂ صبحِ بہار داشت

از دُور باش پنجۂ مژگان اجل رمید
آہوئے شیر گیر کہ قصدِ شکار داشت

شد[۲] عاقبت ز عارضِ نیکوئے او عیاں

۱۔ واعظ منعِ بادہ کشی چگونہ میکرد کہ دستارش از پنبۂ صبحِ بہار بُود یعنی خود مستِ گلگشتِ بہار و بادہ کشی بُود ؛؛

۲۔ معنی ایں کہ آں معشوق در خاطرِ خود از عاشق ملال داشت عاقبت کار از روئے او بموجبِ دمیدنِ خطِ آں غبارِ ملال ظاہر و آشکار شد ؛؛

آں سادہ رو ز ما بدلِ خود غبار داشت

مے را نہ آب لعل لبِ خویش رنگ بُرد

پیمانہ را ز دیدۂ خود شرمسار داشت

درعالم قدیم حوادث بخواب بُود[1]

آں چشم شوخ گردشِ لیل و نہار داشت

مدہوشِ بادہ بُود تماشا نکرد ہیچ

مژگانِ من عبث ہمہ شب انتظار داشت

دیری سحر جراحتِ دل خواست بہ کند[2]

آں زلفِ مشکبار صبا بقیمہ داشت

---

[1] درعالم قدیم کہ حادثہ ہائے عالم حادثہ یعنی تغیراتِ حالات ہنوز نہ بود۔ آں چشم معشوق بموجب شوخی دراں عالم بیحادثہ ہم گردش لیل و نہار یعنی تغیراتِ حوادث داشت

[2] دیری وقتِ صبح خواہشِ دوائے جراحتِ دل کرد اما علاج نتوانست کرد۔ کہ زلف مشکبار معشوق را بادِ صبا کشایند از روئے مشکباری زخم التیام نہ گرفت

عصمتش منّاعِ سیرِ گلشن است
زانکه از شبنم چمن تر دامن است

از چمن دامن کشاں رفت آں پری
برتنِ ہر گل قبا پیراہن است

در دلم پوشیدہ داغِ عشق بود[۱]
لالہ را خونِ دلم برگردن است

سینہ ام گلگل شگفت از زخم ہا
منّتِ تیغ کہ برجانِ من است

رستگاری نیست درمیدانِ عشق[۲]
مبتلا رستم بچاہِ بیژن است

---

۱ در دلِ من داغِ عشق ایں کہ لایقِ پوشیدن است پوشیدہ بود لالہ از داغِ خود رازِ پوشیدہ عشق آشکار کرد۔ ازیں سبب دلم را خون کرد۔ خونِ دلِ من برگردنِ لالہ است؂

۲ بیژن نامِ پہلوانے کہ بباعثِ عشق گرفتارِ چاہ شدہ بود۔ رستم او را رہا کرد درین بیت آں مراد نیست بلکہ ایں کہ رستم ہم در چاہِ بیژن یعنی چاہِ عشق گرفتار است۔

خسرواؔ از سختیِ خارا مناز[1]
کوہکن را جانِ شیریں در تن است

در حصارِ صبر مے لرزد دلم
زلفِ طرّارِ کسے کہ یارب رہزن است

جامۂ صبرم برنگے چاک شد
بخیہ ام بر روئے کار از سوزن است

زہر در جامم بجائے بادہ ریخت
چشمِ مستش عاشقاں را دشمن است

گفتم اے دیری جوابِ اُو کہ گفت
نرگسش در جملہ فن ہا یک فن است

ز داغِ عشق کہ سوزاں گل و گلستاں نیست
کہ دُودِ آتشِ گلزار سنبلستاں است

---

[1] این شعر خطاب بخسرو است اے خسرو از سختیِ سنگِ خارا ہائے کوہِ بیستون نازش مکن کہ چہ طور شگافتہ خواہند شد کوہ کن زندہ است بوقتِ خود ہمہ سنگ ہا را خواہد شگافت ؛

زخارِ خارِ کہ گلہائے باغ مینا لند
کہ گلستاں ہمہ امروز بلبلستانست

ز تیرِ غمزہ [1] و زنجیرِ زلف میترسم
کہ حسنِ یار فرنگست و زابلستانست

ز نوشِ لعلِ شکر بارِ یار مے نازم
اگرچہ تلخیٔ دشنام حنظلستانست [3]

دلم شگفتہ نہ شد دیر ہی از نسیم بہار
کہ غنچہ بے گلِ رویش گل و گلستانست

یک سحر ساقی بجامم آبِ آتش رنگ ریخت
ساغرِ خورشید و مینائے فلک را سنگ ریخت

آتشِ گل را السحرِ غمزہ آخر آب کرد

---

[1] در فرنگستان قاعدۂ تعزیرات قید بسیار است و در زابلستان قاعدۂ تیر اندازی بسیار بودہ است۔ معنیٔ شعر ایں است کہ حسنِ یار را تیرِ غمزہ و زنجیرِ زلف حاضر است ازیں رو حسنِ یار را فرنگ و زابلستان دانستہ میترسم ؛

آب و رنگ نوبهار آں گل باین نیرنگ ریخت
خندۂ دنداں نمائے یار در طرفِ چمن
غنچہ را دندانِ شبنم از دہانِ تنگ ریخت
آں ستمگر[۱] دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گرمم جامِ مے از چنگ ریخت
در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نہ بود
جذبۂ شوقم کلاهِ نخوت بسرہنگ ریخت
خانہ جوشش کردن محال از من کہ ساقی در چمن
بادہ در جامِ گل و نرگس ببانگِ چنگ ریخت
در چمن دیری غزل خواندم بآواز بلند
بال و پر در آشیاں بلبل بیک آہنگ ریخت

---

[۱] آں معشوقِ ستمگر از مجلس بغیر شراب کشی رفت کہ او را خونِ گرمِ من نوشیدن عوضِ شراب خواہش بود۔ ازاں سبب جامِ شراب گذاشتہ از مجلس رفت کہ خون خواری سازد ۞

ساقی بیار بادہ کہ نوروز و نوگل است
مطرب غزل سرائے کہ دم سازِ بلبل است

بلبل منال از غمِ دل داستاں مگوئے
مینا بگریہ بالبِ خندانِ نوگل است

سرخوش شدم ز جلوۂ مستانۂ بہار
گل جام بادہ سروِ چمن شیشۂ مُل است

پیوندِ[1] جانِ من بہ غمِ روزگار نیست
ایں رشتہ را بطرۂ ساقی تسلسل است

یارب اسیرِ حلقۂ دامِ بلا مکن
ہر غنچہ سایہ پرورِ شمشاد و سنبل است

از دردِ عندلیب ندارد خبر ہنوز
آں تازہ گل کہ مستِ شرابِ تحمل است

آں تازہ خط بعیدِ دل کیست در کمیں

---

[1] رشتۂ جانِ من با غمِ روزگار پیوندے ندارد با زلفِ ساقی پیوند دارد کہ زلفِ ساقی باعثِ شادی است ؎

دیر آمدی دلیکہ داشت گرفتارِ کاکل است

بلبلم شاعری شعارِ من است
رنگِ معنی گل و بہارِ من است

عندلیبم غزل سرائے چمن
چمنم رنگِ روئے یارِ من است

گر تمنا کنی گلِ بے خار
بے تکلّف رُخِ نگارِ من است

از خدا اگرچہ نیستم غافل
خود پرستی مُدام کارِ من است

نیست[1] پروائے طعنۂ اغیار
یارِ پیوستہ در کنارِ من است

---

[1] ایں بیت ہم تابع بیتِ بالا است کہ در ذکرِ تصوف است معنی ایں کہ اغیار مرا بحقارت مے بینند بموجبِ تحقیر طعنہ زنی میکنند یعنی از اصلِ حالِ من نا مطلع اند- چرا کہ جمالِ جاناں در وجودِ من است مرا از طعنہ زنی ایشاں چہ پروا باشد ؏

پائمالم چرا کند غمِ دہر
دہر گردنے زرہگذارِ من است
چہ غم از توسنِ فلک دارم
کہ عنانش باختیارِ من است
برِ درِ شہ چرا روم دیری
کہ دلِ خویش شہریارِ من است

بے تو نظّارۂ بہار عبث
سیرِ گلزار و لالہ زار عبث
از نشاطِ[1] بہارِ کشمیرم
ہوسِ سیرِ شالمار عبث

---

[1] نشاط دو معنی دارد۔ یکے شادی دوم باغِ نشاط کہ در کشمیر است معنیٔ شعر این کہ از روئے شادیٔ بہارِ کشمیر ہوسِ سیرِ باغِ شالمارِ کشمیر سوائے بار ندارم این بیت تابعِ بیتِ مطلعِ این غزل است؛

بادۂ[۱] خوردن بخوشا ہوائے نسیم
خواب در سایۂ چنار عبث

در[۲] نشاطم نسیم آوردہ است
کہ طرب بے رُخِ نگار عبث

بہ بہار و کنارِ آب قسم
کہ گلم ہستو در کنار عبث

گفت شبنم بآفتابِ سحر
بیتو بر فرشِ گل قرار عبث

گفت مطرب شبانہ از نوائے حزیں
تکیہ بر دورِ روزگار عبث

---

[۱] نسیم دو معنی دارد۔ یکے ہوائے خوش دوم باغِ نسیم کشمیر کہ در انجا چنار زار است
این شعر ہم تابع مطلع است کہ بغیرِ یار در باغِ نسیم شراب خوردن و خواب در سایۂ
چنار کردن نمے خواہم ؛

[۲]۔ مراد در باغِ نشاط بادِ نسیم خبر آوردہ است کہ بغیرِ یار درین باغ موقعٔ شادی و
طرب نیست ؛

پارۀ ¹ در خانہ یافتم دیری
شکوہ کردم ز ہجرِ یار عبث

بے تو فرشِ گلم بباغ عبث
لالہ بر سر بکف ایاغ عبث

خاطرت ² مضطرب بفکرِ رقیب
بردۂ از دلم فراغ عبث

شبِ تار است مونسِ جانم
دود انگیز شد چراغ عبث

آں گل اندام لالہ بر سر زد
ایں دلِ من شدہ است داغ عبث

---

¹ در خانہ یافتن کنایہ از دلِ خود یافتن است ؎

² ۔ اے یار خاطرِ شما برائے ملاقاتِ رقیب در اضطراب است از خاطرِ من فراغت بے سبب بردہ اید کہ من برائے ملاقاتِ شما در اضطراب ہستم تو با من نخواہید نشست کہ خاطرِ شما مایلِ رقیب است ؎

نیست[۱] راہِ نجات از زُلفش
میطپد دل بے سُراغ عبث

بے ثبات[۲] است رنگِ لالہ و گُل
میکنم سیرِ باغ و راغ عبث

یک نگاہے[۳] ہزار جاں سوزد
دیری ایں جا دل و دماغ عبث

سوختم از گرمیٔ خوئے بُتِ آتش مزاج
داغم از طبعِ جفا جُوئے بُتِ آتش مزاج

---

[۱] - صورتِ خلاصی دل از زلفِ یار ندارد۔ کہ بسیار مسلسل است دل بدیں وجہ سعی میکند ؛

[۲] - ناپائدار است رنگ لالہ و گل یعنی موجوداتِ دنیا۔ سیرِ باغ و راغ یعنی دُنیا بے ہودہ مے کنم ؛

[۳] - یک نگاہے یعنی نگاہِ معشوق ہزار ہا جانِ عشاق مے سوزد۔ دل و دماغ تابِ تاب ندارد جائے تسلیم است ؛

خونِ گرمم[۱] میکشد از آبِ تیغِ تیز دُود

بسملم از شوقِ ابروی بُتِ آتش مزاج

شب که تا وقتِ سحر میسوختم از رشکِ شمع

از خدا میخواستم روئی بُتِ آتش مزاج

آسماں از سرد مهری عاقبت رسوا شود

بسته ام دل را بگیسوئی بتِ آتش مزاج

گرچه خوبانِ فرنگ از چشم افگندم چو آب

میبرد دل خالِ هندوی بُتِ آتش مزاج

کاش[۲] خاکستر شود از آهِ گرمم محتسب

باده در سر میروم سوئی بُتِ آتش مزاج

دیر می آخر دُود در کُنجِ دماغم خانه کرد

---

[۱] معنی این شعر دقیق است که من از شوقِ ابروئی معشوقِ آتش مزاج بسمل شده هستم حدّتِ آتش مزاجِ او آں قدر است که گرمئی آں در خونِ من سرایت بسیار کرده است بدیں وجه خونِ گرمِ من از آبِ تیغ دُود میکشد یعنی شمشیر را آتش میزند ؛

[۲] تمنا میکنم که محتسب خاکستر یعنی معدوم شود تا به فراغت باده کشیده سوئی یار خواهم رفت ؛

باخیالِ حلقۂ موئے بتِ آتش مزاج

بیدار شو بنوش پیاپے شرابِ صُبح
اے مستِ خواب عینِ خرابی است خوابِ صبح
ہر چند فیضِ شب درِ دولت کشودہ است
دِل میطپد ہنوز پئے فتحبابِ صبح
یکشب پیالہ کش نشود روبروئے شمع
رندیکہ دیدہ است رخِ بے نقابِ صبح
بشنو بیک کنایہ ندارم دماغِ شرح
فردیست آفتاب زمتنِ کتابِ صبح
یارب کجاست سایۂ ابرِ کرامتت
خوی کرد روئے ماہِ من از آفتابِ صبح
قتّالِ روزگار نہ تنہاست چشمِ یار
مُویش زوالِ شام رخش انقلابِ صُبح

دیر آمی دریں دیار کسے از سخنوراں
شب زندہ دار نیست کہ گوید جواب صبح

چہ روم بے تو در چمن اے شوخ
چہ کنم با گل وسمن اے شوخ

بے تو ناشاد کرد خاطر من
نو بہار و مئے کہن اے شوخ

در گلستاں ز شوق دستارت
گل قبا کرد پیرہن اے شوخ

بے فروغ است بے تو بزم طرب
کہ توئی شمع انجمن اے شوخ

جانم از تشنگی بلب آمد
آب دہ از چہ ذقن اے شوخ

کارہا کرد خنجر نازت
تیغ را بر فساں مزن اے شوخ

تا سفر کردہ آمدم بدرت
فارغم از غم وطن اے شوخ
دستِ[1] دیر ہی بدامنت نرسد
تا بپوشد ببر کفن اے شوخ

نگاہِ گرم ساقی غنچہ را در پیرہن سوزد
شرارِ آتشِ مے پردۂ رنگِ چمن سوزد
دلم را بسکہ امشب قصۂ شام غریباں سوخت
مبادا آہِ گرمم پنبۂ صبحِ وطن سوزد
برائے عبرتِ گل آں پری طرفِ گلستاں ہا
بسحرِ غمزہ نرسم سایۂ سرو و سمن سوزد
بسے[2] تکرار امشب رفت از چشمِ فسونسازش

---

[1] دست بدامنِ یار یعنی حصولِ وصلِ یار سوائے جان سپاری نخواہد شد

[2] معروف است کہ آتش را بموجبِ افسوں سرایت احتراق نمے ماند از انجا بسیار تکرار از چشمِ فسونسازِ یار رفت بتاثیرِ آں چگونہ پر پروانہ را شمع خواہد سوخت ؛

چنان بال و پر پروانه شمع انجمن سوزد

مبادا خوابِ سنگین حرفِ شیرینش برد از دل

شرارِ سنگِ خارا فرشِ خوابِ کوهکن سوزد

به بالینم آخر زیرِ سر سوزد چو پروانه

چو شمع نسخه شب‌ها رشته جان در بدن سوزد

چنان مشتاق تشریفِ بهارِ آتشم دیری

که شب‌ها دل بیادِ سنبلِ دودِ کفن سوزد

شعلهٔ آه نه تنها جگرم می سوزد

اشک از گرمیِ چشمِ توام می سوزد

رگِ گردن چه کشند شمع درین بزم امشب

هر سرِ مو چو چراغان سرم می سوزد

---

۱ معنی این که اگر فرهاد بخواب رفته حرفِ شیرین که معشوقهٔ او بود از روی خواب فراموش خواهد کرد شرارها که در سنگِ خارا می باشد از سنگِ خارا برآمده فرشِ خوابِ فرهاد خواهد گشت تا فرهاد خواب نکند

۲ آتش یعنی آتش مزاج این جا مذکور است آنقدر مشتاق و آرزومندم که در شب‌ها بیادِ سنبلِ دودِ کفن بعشرت میگذاریم ۔

چو شبنم شعله بر پای خیال از رگ شمع
سر ببالین بدماغ و گرم مے سوزد

دلِ شب داغ ز سوزِ غمِ پنهانِ من ست
پنبهٔ صبح ز آهِ سحرم میسوزد

بسکه در دیرِ مغاں گرم مے آیم از شوق
باده در جام ز جوشِ نفسم مے سوزد

۱ کاش خاکسترِ پروانهٔ من باد برد
که نی خامه چو شمع از خبرم میسوزد

بلبل جوشِ بهارِ خطِ سبزم دیدی
آتشِ رشکِ چمن بال و پرم مے سوزد

---

۱ کاش که خاکسترِ پروانهٔ من باد ببرد اشعه باطراف برد که مردم را سوز و گداز من روشن شود چرا که خامه از سوزشِ خبرِ من مے سوزد صورتِ تحریر خبر ندارد ۰

نرگسِ[1] مست دریں باغ عبث جام آورد
خبرِ تلخیِ مرگم گلِ بادام آورد

رندم[2] از باده فراموش نشد تلخیِ مرگ
ساقیم جامِ صبوحی ز خُمِ شام آورد

بهوا داریِ گل بال فشان هست تنم
چه کنم سایهٔ سنبل بچمن دام آورد

خواب در سایهٔ سنبل چکنم طرفِ چمن
باد بوئے دگر از زلفِ دلارام آورد

کاش مرغِ دلم از مرغِ سحر گوش کند
که لبِ غنچه دریں باغ چه پیغام آورد

---

۱ نرگسِ مست دریں باغ چرا بیهوده جام آورد چه طور شراب میکشم که گلِ بادام خبرِ تلخیِ مرگ آورد، نزاکت فهمی این است از گُلِ بادام پیدا میشود بادام تلخ میباشد از خیالِ تلخیِ مرگ بیاد آمد۔ ۲ رند یعنی هوشیار هستم از شراب گشتی، تلخیِ مرگ مرا فراموش نه شد چرا که ساقیِ من جامِ صبح آغازاً از خُمِ شام یعنی دوال آورده بود۔ ازیں وجه مستیِ شراب تلخیِ مرگ فراموش نه کرده ؛

لبم امروز بشکر شکر آبی آورد
که بریدش بسم لذت دشنام آورد

از طرب جامه چو گل تنگ بر اندامم شد
که صبا مژده وصلم ز گل اندام آورد

رنگ معنی نه شد از سیر گلستان حاصل
دیدمی این رنگ ز خونناب دل ام آورد

ترسم که سیل اشک ز چشمم عیان شود
چشمم سفید چون گل بادام روان شود
پنهان چگونه چهره دلم را ز جان برم
دلبر کجاست تا دل بر ما مهربان شود
همشان شود بدل غم داغ ماه آسمان

ـه تاسعیه یار بجز لذت دشنام لب یار آورد آنقدر شیرین و لذیذ تر است که دل من و لب من از شکر بلوا د نفور شد که لذت دشنام یار بنسبت شکر زیاده است۔

داغِ دلم که تیرِ غمش را نشان شود
از سر روم[1] به در که بی منتِ شراب
سرخوش دلم ز خدمتِ پیرِ مغان شود
یارب چه خوش بود که ز نیّرِ آسمان
زیبِ نگینِ خاتمِ شاهِ جهان شود
پرتابِ سنگ شاهِ جهان پادشاهِ دهر
بر تختِ جم نشیند و صاحبقران شود
میخواهم از خدا بدعا شام و بامداد
عمرش رسد به پیری و بختش جوان شود
دیری بشعر کوش که این شاهِ نکته دان
شعرِ ترا پسند کند قدردان شود

---

[1] من از سر قدم زده بدر یعنی بخانه و بیت خانهٔ مرشدِ خود خواهم رفت که سوای آن شراب نیستی در آنجا مست و خوش از خدمتِ پیرِ مغان یعنی مرشد خواهم شد حاجتِ شراب و مینا در آنجا نیست از توجهٔ مرشد هستی دل حاصل خواهد شد ؛

گلچیں بباغ دوش گناہِ عظیم کرد
گل چید و طفلِ غنچۂ گل را یتیم کرد

یارب ز چشمِ زخمِ مخالف نگاہ دار
پیکانِ غمزہ کہ دلم را دو نیم کرد

یکچند غنچہ لالہ و داغم بسینہ بود
پیکانِ یار آمد و کارِ نسیم کرد

ممنونِ چشمِ اشک فشانم بجے دی ست
گلہائے نثار گوہر و گہ نذرِ سیم کرد

از روئے یار شاکر و از زلف شاکیم
تشنہ التفات کرد عداوت ندیم کرد

گل چند روزہ بود رفیقم دریں چمن
قربانِ بلبلم کہ رفاقت قدیم کرد

ہر کس بشاہ نذر زر و سیم پیش ساخت
دیرمی غزل نثار ز طبعِ سلیم کرد

روضهٔ خلدِ برین مسکنِ هندو باشد
روشن از نکتهٔ زخالِ رخِ نیکو باشد

صفتِ[1] ذاتِ خدا نیست عجب سنجیدن
گر ز بتخانه بتے سنگِ ترازو باشد

شیخ امروز به بتخانه گمانِ تو بد است
باد رم نیست که فردا به تو نیکو باشد

روئے دل[2] پیرِ صنمخانه نماید بکسے
که شود یقین خدا یکدل و یکرو باشد

چه کند دشمنِ بداندیش اگر تیغ شود
حرزِ جانم ز صنم خانه بیازو باشد

---

[1] صفاتِ ذاتِ خدا را وزن کردن هر چند دشوار است لیکن تعجب نیست هرگاه از بتخانه در ترازو بجائے سنگِ ترازو داشته شود. خلاصه این است صفاتِ ذاتِ خدا سوائے بت پرستی یافته نمی شود ۔ [2] روئے دل یعنی دیدارِ انوارِ دل پیرِ صنم خانه که مرشد است بهمان شاگرد خواهد شود که یکدل و یکرو باشد و نیز پیرِ صنم خانه شاگرد و تا نفس را دیدارِ دل که مطلعِ انوار است نشان نخواهد داد ۔

داند[1] آنکس که کند شانه به زلف معنی
کز صنم تا بصمد فرق یکے مو باشد

مگر از آتش گلہائے چمن در خطر است
سرو آزاد که دائم طلب جو باشد

دوش میگفت که کیوان بدر قوس رسید[2]
دیری آنخال که بر گوشهٔ ابرو باشد

آں پری چہرہ اگر طرف چمن جا گیرد

---

[1] دانائے نکته سنج ایں نکتهٔ عجیبه را خواهد دانست که از صنم تا بصمد همگی تفاوت یکموست بدیں صورت که صنم بحساب ابجد ۱۸۰ عدد دارد و صمد بدیں حساب ۱۳۴ عدد است تفاوت ۴۶ دارد حرف مو بحساب ابجد ۴۶ است دریں صورت درمیان صنم و صمد تفاوت یک مو است:

[2] معنی شعر ایں که کیوان یعنی زحل که سیاه رنگ است برج قوس بصورت کمان است بدیں وجه خال گوشهٔ ابرو ظاهر میکرد که زحل بدر برج قوس رسید زحل بموجب سیاهی با خال و قوس بموجب خمیدگی با ابرو مناسبت دارد:

گل گریباں دریدہ دامن صحرا گیرد[۱]

در چمن جام بکف لالہ و گل حاضر شد
آں گل اندام مگر ساغرِ صہبا گیرد

جرعۂ شیشۂ دل ریخت بجامم ساقی
حیف باشد کہ کفم گردنِ مینا گیرد

آخر از چشم ترم جوشِ زند طوفانے
تا بکے کوہِ صبوری رہِ دریا گیرد

گرچہ از چشم ترم عالمِ آبست جہاں
شعلۂ داغِ دلم عالمِ بالا گیرد

کے توانم کہ بہ زلف بگیرم در خواب
گو خیالم ز ثری تا بہ ثریا گیرد

دیریؔ از تیغِ زباں بر سرِ پیکار آمد
کہ سکندر شود و مسندِ دارا گیرد

---

[۱] آں معشوق کہ پری چہرہ است اگر طرفِ چمن خواہد رفت گل دیوانہ شدہ گریباں خواہد درید بہ طرفِ صحرا مثلِ دیوانہ خواہد رفت ؎

دمی ز زلفش در حضورِ میکشان تقریر بود
از خطِ پیمانه حاضر حلقهٔ زنجیر بود

شب که از دو غم درین گلشن چراغ افروختند
لاله تا وقتِ سحر در خجلتِ تقصیر بود

نی همین شبنم سحرگه دامن از گل می‌کشید
رنگِ گل را پنجهٔ شمشاد دامن گیر بود

یادِ او روزی که طفلِ غنچه از دوشِ بهار
مائلِ آغوش گر هم باغبان هم پیر بود

طرّهٔ یارم بچنگ آمد قضا را از قضا
خاطرِ ناحق پریشان در پئے تدبیر بود

سلہ۔ طرّهٔ یار مراد از مطلبِ دل در دستم آمد قضا را یعنی خود بخود از تقدیر حاصل شد ناحق در تدبیرات پراگندہ خاطر بودم مدعا که تدبیرات سود نمی‌دہد کار حوالہ بہ تقدیر است ؎

چون[۱] بر آتش جا کنم نالند مرغانِ جهان
بلبلے آتش زبان در گلشنِ کشمیر بود
یکسحر[۲] دیدی غزل میخواند در طرفِ چمن
مرغِ خوش آہنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

*

مرغِ دل یارب در آتش دوش گرمِ ناله بود
دانه و دامش شرار و شعلۂ جوّاله بود
بے سبب بندِ قبائش وا نکردم کز ازل
با خیالِ چاکِ دامانش جگر پرکاله بود
میچکد از چشم تر امروز اشکِ داغدار
دل بصحرائے جنون شب ہا انیسِ لاله بود
شوخ چشمے عاقبت از یک نگہ تاراج کرد
در دلِ زاہد خیالِ طاعتِ صد ساله بود

---

[۱] وقتیکه بر آتشِ فراز که طریقۂ حمیدۂ اہل ہنود است جائے خواہم کرد مرغانِ جہاں یعنی استادان سخنور ان ناله خواہند کرد که این شخص عجب آتش زبانے در کشمیرِ جنت نظیر بود ؛

خاطر دیدہ ہی مشوش از خط شبرنگ شد
ای خوشا روزی کہ ماہ عارضش بی ہالہ بود

دل ز ریحان خط او تخم سنبل[۱] می شود
رشتهٔ جانم بخون غلطد رگ گل می شود

سایهٔ مژگان مو خط لبش را ریش کرد
گردنش از بس نزاکت خم ز کاکل میشود

بهر دستش از جنون گلدسته بستم در چمن[۲]
از نزاکت بر سرش بار گران گل میشود

ساغر سرشار در دستش چه سان یارب نهم[۳]

---

۱ معنی این شعر باریک است بدین رنگ که سنبل از تخم سنبل پیدا می شود. سنبل کنایه از آه که از دل می بر آید. بدین معنی دل را تخم سنبل گفته شده است ۰

۲ برای دست معشوق گلدسته بستم خیال نکردم که بیا مش نزاکت ها بر سر دوشش گل بار گران است کار جنون ساختم ۰ ۳ ساغر مالامال در دستش بار چگونه خواهم نهاد کہ دست یار از بس نزاکت از نرگس یعنی جام خالی بمنزلهٔ شاخ سنبل خمیده می شود ۰

دستِ گلچیں گشت از نرگس شاخِ سنبل میشود

از تماشائے[1] رخِ آں نازنیں پرہیز کن

گشت با پر چراغ از بادِ دامانِ نگہ گل مے شود

در گلستانش اگر گلچیں در آید مے رود نہر

گرم خوں از شعلہ آواز بلبل مے شود

یارب از فکرت دلِ بلبل شود چوں غنچہ تنگ

بالبش با چوں غنچہ گل را تقابل مے شود

گل بدامن ها از چمن تا تر سم رود آں نازنیں

خار در پیراہن ها نازش رگِ گل مے شود

در خطرها گشتہ ام از چار موج نو خط است

گرچہ بحرِ حسن را ابروئے کج پل میشود

نعل در آتش بقصد از پے روالنشعہ خوست

کارِ من از آبِ شمشیرِ تغافل مے شود

---

[1] چراغ یعنی زدِ آں نازنیں از بادِ دامانِ نگاہ گل خواہد شد تماشائے روئے آں نازنیں نباید کرد و نہ جمال را گشتہ باید دید

ہندرا تسخیر کردم ویہی از تیغ زباں
زیں غزل اکنوں مسخر ہند و کابل میشود

گر مقابل با رخِ آں نازنیں گل مے شود
از خجالت ہا چو شبنم آب بلبل مے شود

مستِ خوابِ ناز بر فرشِ گل است آں نازنیں
خار در پہلوے او ز سمِ رگِ گل مے شود

با خیالِ زلفِ مشکینش بسیرِ بوستاں
بس پریشاں خاطرم از بوے سنبل میشود

گر ز رُوئے[۱] چو ا گلش شبنم پدید آید ز مے
خاطرِ گل غنچہ از فکر و تأمل میشود

گر براے عشرت آید آں پری طرفِ چمن
سرو مینا ے گل ساغرِ مُل مے شود

---

[۱] ہر گاہ از روے یار بہ شراب کشی عرق پیدا خواہد شد روے یار را خوبی و زیبائی زیادہ تر پیدا خواہد شد۔ گل و نکہت خواہد افتاد کہ از روے گل روے یار سبقت خواہد برد۔

زلفِ یارے عاشقاں از دستِ دل بسہل نیست
بوالہوس آخر پشیماں زیں تساہل میشود

پیچ در پیچ و مسلسل دامِ زلفِ آں پریست
مرغِ دل یا رب رہا کے زیں تسلسل مے شود

گرچہ از فکرِ خمِ زلفش دو تا بایش جمع نیست
خاطرم یا رب پریشاں تر زِ کاکل میشود

از بیاضِ گردنش یک جزو دیرمی خواندہ ام
شرحِ جزوم خلق را مجموعۂ گل مے شود

بزمِ آں ستم گر شب شراب از خونِ بلبل بود
کہ از پیالہ ہائے دلِ بدمستش جامِ چوں گل بود

مرا از صحبتِ گل بے تو حاصل خار خار شد
بسر پیچ و تاب بودم در چمن ہمسایہ سنبل بود

عرق ناکردہ بسر د از بلاغ برگشتی چساں امشب
مگر در دیدۂ بے خوابِ بلبل ماہِ من گل بود

بقائیم ریخت از لاف سپرداری نشد رسوا
شبے مہ را بروے یار من قصد تقابل بود

ہلالم سادہ روئے کرد از بے التفاتیہا
مگر آئینہ اش را آب از تیغ تغافل بود

دلم دست و گریباں بود با نعل سمند او
ہنوز آں نرگس را در آستیں دست تطاول بود

زمین ایں غزل آخر شگفت از بادۂ رنگیں
دل یزدانی بچندیں رنگ در فکر و تامل بود

چو صبح[1] آید ز بامش چادرِ مہتاب بردارد
مبادا آں نازنیں را سیر بام از خواب بردارد

---

[1] معنی ایں شعر در نزاکت است کہ صبح بر بامِ معشوق آمدہ چادرِ مہتاب کہ بر بامِ خانۂ معشوق گستردہ باشد خواہد برداشت آں معشوقِ نازنین را مبادا سیر بام یعنی صداے رفتار صبح بر بام از خواب بیدار خواہد کرد ؛

کجا ساقی ز رنگِ گل بجامِ لالہ می ریزد
کجا آں نازنیں جامِ شرابِ ناب بردارد

اگر در خواب بیند جا میرسد پہلویش
چساں آں نازنیں بر سرِ گلہائے شاداب بردارد

برایش عکسِ مہ در آب بایر بست نا آتیز است
چہ حظ از چشمۂ خورشیدِ عالمتاب بردارد

دلم حیرانِ جذبِ اشتیاقِ سادہ روئے ہست
مباد ایں جذبہ از آئینۂ دل آب بردارد

خیالِ دودِ زلفش استخوانم سوخت می ترسم
کہ دود از مغزِ جانم سر بہ پیچ و تاب بردارد

برائے وحشتش دیدی غزل گفتم گر گفتہ است ایں
بجذبِ وحشتِ نظارہ عکس از آب بردارد

لہ کہ ساقی از رنگِ گل در جامِ لالہ شراب خواہد ریخت کہ امرِ محال است۔ کے آں نازنیں
کہ در حدِ نزاکت است جامِ شراب خواہد برداشت کہ آں نازنیں را ہمیں شراب درین
تمام باید بود۔

نه تنها اشک مجنوں موجۂ خوناب بردارد
غبار رستہ مہر از چشم غزالاں خواب بردارد

نگاہ گرم سنبل ہا زچشم زاغ می ترسم
کہ لطف آب رنگ از نوگل شاداب بردارد

اگر دستان طرازم از گداز خنجر مژگاں
عرق موج از صفائے ساعد سہراب بردارد

بپائے شمع ساقی مے کشیدن کار رنداں است
کہ گلبرگ رقیب رنگ از شراب ناب بردارد

دریں مجلس حبابے شکستن تہمت غوغاست
کہ مست تازہ را از مسند سنجاب بردارد

لہ بپائے شمع مے کشیدن یعنی تیرگی پائے شمع کنایہ از پوشیدہ مے کشیدن است رنداں یعنی ہوشمنداں پوشیدہ مے میکشند کہ مبادا غیرت گلبرگ تر یعنی لب معشوق رنگ از شراب خواہد پرانید۔

مبادا[1] از شعلهٔ آوازِ بلبل باغبان غافل
قدم سر تا قدم نازک شب مهتاب بردارد

مگو از اضطرابِ نفس دیری[2] ازانکه استغنا
نمیگیرد طلا بیتابیِ سیماب بردارد

چو بلبل دودِ آه از سینهٔ بیتاب بردارد
به پیچ و تابِ سنبل غنچه را از خواب بردارد

چه رنگست اینکه از نیرنگِ رخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعله سر از آب بردارد

---

[1] معنیِ این شعر بسیار پیچان است که از شعلهٔ آوازِ بلبل باغبان تغافل مباد بدین وجه که سر تا قدم نازک یعنی معشوق قدم برداشته سیرِ باغ خواهد کرد۔ آن وقت بلبل شعلهٔ آوازِ بلند خواهد کرد از شعلهٔ آواز مباد ا بوجودِ نازکِ معشوق گزندے رسد باغبان احتیاط کند و غفلت نکند

[2] این شعر مخاطب به دیری مصنفِ این دیوان است که اے دیری از اضطرابِ نفس مگو یعنی برائے نفس اضطراب مکن استغنا کن هر چند قاعدهٔ طلا وست که بے تابیِ سیماب دور مے کند مگر استغنا این حرف قبول نمے کند۔ که طلا از سیماب بے تابی بر نامد ؎

دلِ صافہم کجا مائل باہلِ زنگ میگردد
سکندر ہم ازین آئینہ ترسم آب بردارد

ظہورِ بادہ در بزمِ تو اند آفتابی کرد
قصورِ زاہد از فیضِ شبِ مہتاب بردارد

مے امشب چوں پری در شیشۂ رقصاں است میدانم
پیالے شوخ من جامِ شرابِ ناب بردارد

غزلہائے تو اے دبیری ز بندِ ناخنِ بقا تو نے
کہ سازِ مطرباں آہنگ بے مضراب بردارد

گدائے دارم کہ عطر از بوئے مشکِ ناب بردارد
خیالِ سنبل از خوابش بہ پیچ و تاب بردارد

دلیلِ روشن از فیضِ گلستاں عندلیب آورد
کہ شاہِ چین دُرِ تاج از گلِ شاداب بردارد

زخوابِ آں شوخ را بیدار کردن کارِ آدم نیست
مگر آوازِ خلخالِ پری از خواب بردارد

بسوئے خانقہ ساقی ز ابروی یک اشارت کن
کہ زاہد جام مے در سایۂ محراب بردارد

نہ بردارد ہنوز از شیشۂ مے پنبہ شوخ من
کہ دستار و کلہ از فرقِ شیخ و شاب بردارد

بفکرِ این زمین پیچ حریف افتد بگردابے[1]
تلاشی کردہ آب از کاسۂ دولاب بردارد

خوشا روزیکہ دیری رخت از کشمیر بربندد
قدم ہا جانبِ گنگ از رہِ پنجاب بردارد

تا کارِ او بچوب ز مژگاں نمے رسد
طفلِ سرشکِ من بدبستاں نمے رسد

پیغامِ دل ز کاکلِ مشکیں رسید دوش

---

[1] معنی این است در فکرِ این زمین حریف را گنجائش قافیہ کم است درگرداب فکر افتادہ تلاش قافیہ کردہ گرداب دولاب را جا بر خواہد کرد کہ دیری مصنّف این دیوان چہار غزل درین زمین بیک قلم طبع کردہ است ؎

صبحِ وطن بشامِ غریباں نمی رسد

آورد جوشِ گریۂ مینا بگوشِ جام[1]
با چشمِ خوں چکاں لبِ خنداں نمی رسد

بلبل ز بادگوئی پیکِ صبا منال
آں رنگِ گل دگر بگلستاں نمی رسد

بارِ جنونِ خام بصحرا چساں رسم
دستم ہنوز تا بگریباں نمی رسد

صد جا چو شانہ چاک نشد سینۂ کسے
دستِ کسے بزلفِ پریشاں نمی رسد

بس شبہ کہ بستہ زلفِ دوتا شود
ہرگز بعمرِ خویش بزنداں نمی رسد

---

[1] شیشہ را باعتبارِ چکیدنِ شراب چشمِ خوں چکاں است جام را بوقتِ خالی بودن لب خنداں است ازیں وجہ شیشہ در گوشِ جام گفت کہ لبِ خندانِ شما با چشمِ خوں چکانِ من برابری ندارد رتبہ و عزتِ من از شما مافوق است بعزتِ من نہ تواہی رسید:

در حیرت[ا] از خراش و تراشِ سکندرم
آئینه اش بدیدهٔ حیران نمی‌رسد

گیرم شراب می‌خورم از جامِ آفتاب
دیر آمدی بمن جهود فسمان نمکی رسد

چون پری جلوه کنان بادِ سحر می آید
آن پری چهره درین باغ نگر می آید

از طرب نغمه کنند بلبل و گل بهر قصد
آن گلِ اندام بگلزار اگر می آید

بسکه از شرم قدش قالبِ خود کرد تهی
سرو چون شیشهٔ خالی بنظر می آید

ا؎ خلاصهٔ شعر این که دیدهٔ حیران اشارت از چشمِ عارفان است که بقولِ اہلِ ہند مطابقِ مضمونِ دقیقِ شاستر عارف به جانبِ صنایعِ بوقلمونِ کردگار که نو بنو می بیند حیران می شود و مقامِ حیرت که مقامِ سلوک است در حیرت میشود درین شعر کنایه از ان چشمِ حیرانِ عارفان است آنچه که سکندر آئینه تیار کرده است تلاشِ او بیهوده است که آئینه تیار کرده او با چشمِ حیرت شدهٔ عارفان برابری نمیتواند کرد که آنقدر صفای ندارد

خاطرم وقتِ سحر بُرد شکر خوابِ بہار
بانگ زد مرغِ سحر یار دگر می آید

وعدۂ وصلِ تو[۱] امروز بفردا افتاد
شب بپایاں نہ رسد عمر بسر می آید

خنجرِ عشق اگر زخم نزد بر جگرم
از رہِ دیدہ چرا خونِ جگر می آید

تیرہ بختاں بدرِ شہ بقدم ہا رفتند
دیر ہی از روشنیِ طبع بسر می آید

ز سرد مہریِ خوباں شکایتے نبود
ز گرمیِ آتشِ گل را سرایتے نبود

بہ ہوش باش بسیرِ بیاضِ گردنِ او
اگرچہ صاف بود بے کنایتے نبود

شکست شانہ آں زلف تختہ بندش باد

---

[۱] وصل امروز حاصل نہ شد وعدہ بر فردا افتاد شب از روئے دِکّت ہا آن قدر طویل خواہد شد کہ عمر بسر خواہد رسید شب ہنوز باقی باشد ؛

زموميانئى دل را رعايتے نبود

چہ لازم است کہ صبا دزہ کند بجمال
مگر زتیر نگاہش کفایتے نبود

بغیر دیدۂ خونبار پیش سنگدلاں
ز زخمہاے درونم روایتے نبود

چہ خون مردہ بجامم بود چہ بادۂ ناب
گر از کرشمۂ ساقی عنایتے نبود

بہر دلربا ستے بتے ناز خال ہندوئش
بروے مصحف رخسارہ آیتے نبود

چو خون دیدۂ دیری جہاں کند گلشن
زگلفروشش بہاری حکایتے نبود

نے عرق از مے بگلشن روے نیکوئش کند
خندۂ دنداں نما تر گل بروئش کند

طوقِ[۱] قمری حلقۂ زنجیرِ پای سرو نیست
کاش آهنگِ گلستان سروِ دلجویش کند

دستِ ظالم را مبادا بر کمر اندازه[۲]
کیں همه کارِ جهان شمشیرِ ابرویش کند

دولتِ حسنِ خدادادش بجای سر کشید
کز پر و بالِ هما بالیں سگِ کویش کند

در شبِ[۳] وصلش بروزِ هجر مشتاقم بجاں
بسکه پردازِ ستم با طبعِ جفاجویش کند

پنبه[۴] از مینا که بردارد که ساقی تندخوست

۱؎ طوقِ قمری هنوز حلقۂ زنجیرِ پای سرو نشده است ازیں وجه تمنا میکنم که سروِ دلجوی یار یعنی قامتِ یار سیرِ گلستاں کند سرو آں قدِ یار را دیده دیوانه شود قمری از طوقِ خود حلقۂ زنجیر پای سرو اندازد ۲؎ دستِ ظالم را بر کمر اندازه شدن کنایه از اندازۂ شمشیر کشیدن است که بر کمر در نیامِ شمشیر بسته میباشد ۳؎ در شبِ وصالِ یار طبعِ جفاجوی یار بسیار ستم گاری میکند ازیں با عث خواهانِ روزِ هجرم هستم که در روزِ هجر آنقدر اذیت نیست ۴؎ پنبه از شیشۂ می چگونه کسی برداشت کند چرا اگر ساقی تندخو به راست اعتراض خواهد کرد ازیں وجه تمنا میکنم مے که بمنزلۂ آتش است اگر جذب شعله از تندخوئیِ ساقی خواهد کرد شعله در شیشۂ مے بلند شده پنبۂ شیشۂ مے را خواهد سوخت شراب توام کشید.

آتش جے کاش جذب شعلہ از خویش کند
دیر می از کشتہ تا ایراں زمیں یار راست
تا تلاش ایں زمیں طبع غزل گویش کند

رخ چو ماہ کہ بے پردہ درجہاں گردید
کہ پارہ پارہ دلِ ماہ چوں کتاں گردید
کہ بے دریغ علم کرد تیغ از ابرو
بہ تیرِ غمزہ کہ خوں ریزِ عاشقاں گردید
کہ شانہ زد بخم و پیچ زلفِ عنبر بار
کہ مشک خیز چو صحرائے چیں جہاں گردید
کہ گل بسر زگلستاں کشیدہ دامن رفت
کہ سروِ گل زپیش از چمن رواں گردید
کہ زد قفا برخِ ماہِ آسماں یارب
کہ جبہہ سایدرِ خسروِ زماں گردید
شہ زمانہ جواں دولت وجواں بخت است

کہ پیرِ چرخ پئے خدمتش جواں گردید
شکوہِ چترِ علم افراختہ بہ فلک دیریؔ
بگردِ پرچمِ اقبال کہکشاں گردید

حاصل ز کوئے یار غبارے صبا نکرد
از دامِ گرد بادِ شکارے صبا نکرد
تا پائے خود ز شبنمِ گل در چمن بشست
بر خاکِ کوئے یار گذارے صبا نہ کرد
گل گل دلم سحر بہوائے گلے شگفت
ایں غنچہ را کشائشِ کارے صبا نہ کرد
با صد ادب گزشت کہ یکتارِ موئے را
آشفتہ از دو زلفِ نگارے صبا نکرد
دیریؔ بہارِ حسن کجا رفت از چمن
با سرو و گل بباغ قرارے صبا نہ کرد

خندهٔ دندان نما صبحِ بناگوش که کرد
در جهان این نکته را روشن‌تر از گوشِ ما که کرد

امشب از خونابهٔ چشمم گل از بستر شگفت
آن سمنبر خوابِ خوش یارب در آغوش که کرد

از تبسم دلبری تاراجِ هوش از نیم ناز
لعلِ مے نوش که چشمِ نیم مدهوشِ که کرد

گل بسر چون گل قبائے تنگ در بر دوش بود
امشبم[۱] عریان تمنائے برِ دوشِ که کرد

در چمن جامِ گل و نرگس بہار آوردہ است
آرزو جامِ پیاپے لعلِ مے نوشِ که کرد

یکدل[۲] و یک رنگ باہم بلبل و قمری شدند
جامهٔ گلرنگ خوشِ سرو قباپوشِ که کرد

[۱] خلاصهٔ معنی این که دوش در عیش و عشرت بودم امشب بباعث تمنائے بردوشِ یار دیوانه شده‌ام جامه دریده عریان یعنی برہنه شدم۔ [۲] قمری و بلبل عاشقِ سرو گل است آن یار که قامت مانندِ سرو دارد و جامهٔ گلرنگ در بر کرد بدین وجه باہم بلبل و قمری اتفاق کرده برائے تماشائے یار رفتند؛

عاقبت دیر می بہ ترکِ نوشِ دارو گفت رفت
جانِ شیریں را تصدقِ برلبِ نوشِ کہ کرد

ز موجِ خیزیٔ اشکم سحاب میلرزد
ز دُودِ داغِ دلم آفتاب میلرزد

سوالِ بوسہ چہ سازم ازاں کماں ابرو
کہ خاطرم ز خدنگِ جواب میلرزد

مرا ز دفترِ عشق است نیم جاں باقی
دلِ دو نیمم زفکرِ حساب میلرزد

غزالِ ماہ ز شیرِ فلک نگر نلرزید
کہ عکسِ ماہ بدریائے آب میلرزد

شبِ فراق چہ خسپم کہ جاں زبس وحشت
ز سیر پائے غزالانِ خواب میلرزد

بیا بخواب رود یک شب از غمم بجس
کہ سینہ از غمِ روزِ حساب میلرزد

ز پیرِ دبیر[1] خدا را کنید استصواب
که دبیریِ از عملِ ناصواب میلرزد

آمد آں گلِ پیرہن نظارہ را گلچیں کنید
پنجۂ مژگان ز گلچیدن چو گل رنگیں کنید

سخت کوشیہا چہ لازم در جہاں چوں کوہکن
جانِ شیریں را تصدق بر لبِ شیریں کنید

نیست خوش دلبستگی بر دولتِ پا در رکاب
خوش بود گر توسنِ دل را بہ ہمّت زیں کنید

بر کمانِ آسماں زہ بست و تیر انداز[2] شد
قوّتِ بازوئے تیر انداز را تحسیں کنید

---

[1] پیرِ دبیر کنایہ از اشارت از حضرت پیر و مرشدِ پاک دبیری مصنّفِ ایں کتاب است کہ ازو باشارہ استصواب میکند ؞

[2] تیر انداز اشارت از معشوقِ حقیقی است یعنی آں معشوقِ حقیقی بر کمانِ آسمان بقوّتِ بازوئے خود زہ بستہ تیر انداز گردید قوّتِ بازوئے او را مدحت و تحسین کنید ؞

آب شد اما سینه الف درازش تر نه کرد

برد دل بی جرأتم ای عاشقان نفرین کنید

در چمن فردا نمیدانم چه رنگ آید پدید

می کشی امروز یاران با گل و نسرین کنید

دیرمی از جرأت رقم کردم جواب او که گفت

آمد آن سینه داغهای سینه را رنگین کنید

بی خیالِ قامتش آشوب ها برپا شود

خاطرم[۱] دور از الف باشد خطر پیدا شود

قامتش آید بجولان شور و شر برپا شود

عالمی خاموش گردد چون لبش گویا شود

بی نوا عاشق ز بی شمعی نریزد آبرو

رشته جان را بسوزد انجمن آرا شود

۱؎ خاطر را حرفِ الف جدا شده خطر می شود مضمونِ شعر این است که بی خیالِ قامتِ یار که بمنزلهٔ الف است خطر و آشوب پیدا می شود ۔

باسہی سروِ روانِ یار در طرفِ چمن
گر مقابل سرو گردد عاقبت بے پا شود

گر جنوں بے پردہ سازد داغِ پنہانِ دلم
لالہ رقصاں چوں پری در دامنِ صحرا شود

اے خوشا مجلس کہ آید یار مخمورِ شراب
شیشہا خالی و ساغرہا پُر از صہبا شود

بر فرازِ کوہ چوں فرہاد مجنوں جا گرفت[1]
گوشۂ صحرا اگر از گریہ ام دریا شود

در دلم افسانۂ فرہاد امشب کار کرد
خوش بود گر بستر و بالین من خارا شود

جان بشیریں را نثارش مے کنم دیدی اگر
بوسۂ از لعلِ نوشینش نصیبِ ما شود

---

[1] مجنوں صحرا نشین است بر بلندیِ کوہ مانندِ فرہاد رفتہ نشست چرا کہ صحرا از کثرتِ گریۂ من دریا میگردد و در دریا مجنوں غرقِ آب مے شُد ؎

زمین و آسماں را زیر و بالا سادہ روئے کرد[1]
کہ صبح از آبِ آئینہ رخش را شُست و شوئے کرد

ز خوابِ مست شد بیدار چشمِ حلقہ ہر مُو
دلم در بندِ زلفش بسکہ امشب ہائے ہُوئے کرد

ز تابِ آتشِ گل دستِ گلچیں سوختن دارد[2]
کہ آہنگِ چمن با شیشۂ شعلہ خوئے کرد

مگر آں غنچہ لب امروز بر سر میزند گل را
کہ با گلچیں چنیں گستاخ بلبل گفتگوئے کرد

گلستاں در بغل آں طفل آمد از دبستانے
دلِ دیوانہ اَم در بوستانہا جستجوئے کرد

چرا با روئے رنگیں موئے مشکیں خانہ خوش کردے

---

[1] خلاصۂ معنی ایں است کہ آئینہ را قاعدہ است کہ عکس را زیر و بالا میسازد صُبح کہ روئے یار را از آبِ آئینہ شُست و شُو ساخت بدیں وجہ روئے زمین و آسماں را زیر و بالا نمود ؛

[2] آتشِ گل از روئے غضب تیز شدہ دستِ گلچیں را میسوزد کہ یار در چمن آمدہ خواہش شرابِ گشتی دارد برائے تماشائے یار گلہا موجود بُودن لازم است ؛

که گل دعوی بطرفِ بوستاں از رنگ بوئے کرد

چناں پری زمین ایں غزل را گرد گل کاری

که هر بلبل گلے از رنگِ معنی آرزوئے کرد

بسکه دل ہا را بقیدِ زلف ظالم آب کرد

حلقۂ ہر مو دلیلِ حلقۂ گرداب کرد

گرمیٔ رفتارِ شبنم[1] آفتابِ محشر است

ماہِ من یارب چساں در سایۂ گل خواب کرد

بستۂ[2] زنجیر چوں دیوانه شد پاے خیال

---

[1] شبنم بر برگ ہاے گل است رفتارِ شبنم بمنزلۂ آفتابِ محشر گرمی پیدا کرد یارِ من که بسیار نازک اندام است در سایۂ گل چگونه خواب کرد جاے تعجب است ؛

[2] ایں شعر معنیِ باریک دارد یکے آں که قاعده است که بدیدنِ پری دیوانگی پیدا میشود هر جا که آں پری یعنی آں معشوقِ پری چہره خفته بود خیالِ عاشق در آنجا رفت آں پری را دیده دیوانه شد ـ پاے او را ازیں وجه زنجیر کرده اند معنیِ دوم آں که آں پری هر جا که در خواب بود پاے خیال را بزنجیر بسته کردند بدیں وجه که مبادا از صداے رفتارِ خیال از خواب بیدار شود ؛

ہر کجا خوابِ آں پری بر مسندِ سنجاب کرد
دستِ من کوتہ ادب از نارِ پستاں کردہ بود
بوئے زلفش چارۂ دردِ دلِ بیتاب کرد
از رگِ گل تا سحر میریخت خونِ آفتاب[1]
ماہِ من سیرِ چمن تنہا شبِ مہتاب کرد
کشفِ رازِ چرخِ مینائی تمنّا داشت دل
عاقبت از دولتِ جامِ شرابِ ناب کرد
نے ہمیں کشمیر را از شعرِ خوش ویری گرفت
زیں غزل تسخیرِ ملکِ کابل و پنجاب کرد

عاقبت زاہد تمنّائے مئے گلرنگ کرد
شیشۂ مَی در شکستِ توبہ کارِ سنگ کرد

---

[1] معنی ایں شعر باریک است کہ یارِ من تنہا یعنی جریدہ طور در شبِ مہتاب سیرِ باغ کرد گل را از غیرتِ یار سراسر خونِ گرم شدہ بجوش آمدہ تا صبح از رگ ہای گل خونِ آفتاب یعنی خونِ گرم مے چکید ۔

شعلۂ آوازِ بلبل دود از سنبل کشید[1]
آتشیں خوئے مگر سوے چمن آہنگ کرد

دل ز گلفتہاے عالم پائمال غم نشد
پنجۂ اسکندر صفت آئینہ ام با زنگ کرد[2]

گاہ بدمست و گہے مخمور گہ بیمار شد
چشمِ جادو دلفریبی ہا بچندیں رنگ کرد

میرود تنہا ز بے مہری ہنوز آں آفتاب[3]

---

[1] شاید یارِ آتشیں خو بطرف باغ آمدہ بلبل را واہمہ پیدا شد کہ مبادا گلہاے باغ را از تند خوئی برہم زند آں قدر شعلۂ آواز تیز کرد کہ سنبل سوختہ شد دود از نہادِ سنبل بر آمد۔

[2] زنگ دو معنی دارد یکے زنگار آئینہ دوم ملکِ زنگ و قوم زنگیاں دریں شعر ہر دو معنی کار آمد است کہ آئینہ با زنگار بمنزلۂ سکندر با زنگیاں ہم پنجگی کرد نیز لفظِ آئینہ بالفظِ سکندر تناسبِ خوب دارد۔ کہ سکندر آئینہ را بنا کردہ است از روئے تناسبِ الفاظ دریں شعر متانت است۔

[3] آں آفتاب یعنی آں یار ہنوز تنہا میرود با ما نزدیک نمے آید۔ ہر چند امروز ماہ با برجیس یعنی مشتری در خرچنگ یعنی برج سرطان قران نمود۔ بقولِ اختر شناساں قرانِ ماہ و مشتری قران السعدین است علی الخصوص در برجِ سرطان سعید تر است کہ برج سرطان خانۂ ماہ و بیتہ الشرف مشتری باشد۔

مہ قراں امروز با برجیس در خرچنگ کرد

یک حباب انے جام مے با تاج شاہی ہمسر است

ایں عدالت جسم بصد انصاف براہ رنگ کرد

طبع زیرکی بسکہ از فوج مضامیں دور داشت

تیغ نشد با طبع شوکت بے محابا جنگ کرد

صبح است و گلفروشش ببازار میرود

گل زر بکف بطرزِ خریدار میرود

مانندِ آہ از لبِ جو سرو مے پرد[1]

سروِ روانِ من چو بہ گلزار میرود

از سرگذشت گریۂ ما بے خبر ہنوز

مینا کہ وقتِ گریہ زدستار میرود

---

[1] خلاصۂ ایں شعر ایں است کہ نوعیکہ بلند آہ از لب بر میدارد نوع از لب جو سرو کہ بمنزلۂ بلند آہ است بے پروہ ہماں وقت کہ سروِ روان یعنی قامتِ یار در گلزار خواہد رفت :

منصور[1] را بمدرسۂ درد مے بریم
طفلیست نے سوار کہ بردار میرود

مویم سفید گردد و افتد بچشم موے
از خاطرم کجا کمرِ یار میرود

از نافِ یار تارِ نگاہم گرہ گرفت
آساں زچشم آید و دشوار میرود

بشکست شیشۂ فلک از سنگِ محتسب
دیری ہنوز بر درِ خمار میرود

عشقش دلِ غمینِ مرا غمگسار شد
عمرم بہ بحثِ زلفِ درازش دراز شد

از نیم نازِ مستِ طرب کرد ساقیم

---

[1] قصۂ منصور معروف و مشہور است کہ مست فقر بود او را بدار کشیدہ اند معنی ایں شعر ایں است کہ منصور را بمکتبِ درد بابتِ تعلیم گرفتن خواہیم برد کہ ہنوز طفل نے سوار است زیرا کہ بردار رفتار کرد ؀

پیمانۂ ام ز منّتِ مَے بے نیاز شُد

کارم رسیدہ بُود ز بس تشنگی بجاں

یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

آں ماترکِ شوخ بست بغارتگری کمر

تاراج یکجہاں بہ یکے ترکِ تاز شُد

آں مُرغِ زیرکم کہ بفکرم دریں چمن

رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شُد

آورد بادِ صُبح ز رضواں بشارتے

رندانِ عشق را درِ فردوس باز شُد

دیری مپرس قصّۂ دور و دراز را

سرِّ حقیقتم ہمہ کشف از مجاز شُد

لہ من مُرغے آں قدر زیرک و ہوشیار ہستم کہ بفکر من دریں چمن رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شد یعنی رنگِ بہار راکہ فرحت آور است سینۂ رنگینِ باز کہ قاتلِ مُرغاں است تصوّر میکنم کہ زیرک و دانا از بلاہا در ہراس مے باشد ؛

جامِ جم وقتِ سحر دوش بخوابم دادند
وانگہ از شیشۂ دِل بادۂ نابم دادند

عذر ہر چند[۱] ز بے حوصلگی کردم پیش
جامِ سرشار پیاپے بعتابم دادند

جامِ خورشید[۲] خمارم نتوانست شکست
لاجرم از خُمِ شب رطلِ شرابم دادند

آرزوے[۳] گلِ بے خار بہ گلزارم بُرد
بسکہ گل آب شُد از شرم گلابم دادند

نیم بسمل شدہ کردم زِ لبے آب سوال

۱؎ ایں شعر تابعِ مطلعِ ایں غزل است من ہر چند عذرات بساقیِ عالمِ غیب کردم کہ حوصلہ یعنی برداشتِ ایں شرابِ ناب ندارم بر من بعتاب کرد جامِ سرشار پیاپے داد:

۲؎۔ ایں بیت ہم تابعِ مطلع است کہ از جامِ خورشیدِ خمارِ من شکستہ نہ شد ہوسِ فراخیِ باقی ماند ازیں رو ساقیِ غیب از خُمِ شب رطلِ شراب یعنی پیمانۂ کلانِ شراب داد ازاں نشۂ من کفایت شد

۳؎۔ ایں بیت ہم تابع است کہ بہ تمناے گلِ بے خار یعنی معشوقِ حقیقی در گلزار رفتم گلِ بے خار در گلزار نہ بود گُل ہا از شرم آب شدند گلابم حاصل شُد:

بادِ نو روز و لبِ نوگلِ خندانِ چمن
یاد از عشرتِ ایّامِ شبابم دادند

دیری از تشنہ لبیم جاں بلب آمد چہ کنم
عاشقم گفتہ برائے بسرابم دادند

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوش دارو پئے امدادِ حیاتم دادند

همہ شب[1] تشنہ دیدارِ تجلّی بودم
صبح بر چشمہ خورشید براتم دادند

عاشقاں[2] منزلتِ مشتِ غبارم دانند
کہ بنقشِ قدمِ خود درجاتم دادند

---

[1] این بیت تابعِ مطلعِ این غزل است کہ تمام شب جویائے دیدارِ تجلّی یعنی جلوهٔ ذات بودم صبح دم بر چشمہ آفتاب براتِ دادند کہ همیں جلوهٔ ذات است ؛

[2] عاشقاں یعنی صاحبدلاں قدرِ مشک غبارِ من یعنی وجودِ من میدانند کہ نقشِ قدمِ خود بر مشتِ غبارم یعنی وجودم گذاشتہ مرا درجۂ عالی بخشیده اند ؛

آتشِ عشق[۱] جہاں سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدارا بزکاتم دادند

مست ازاں جام شرابم کہ بجوابِ نوشیں
از کفِ ساقیٔ شیریں حرکاتم دادند

در شبِ وصل[۲] غمِ ہجر فراموش مکُن
کہ حیاتِ ابد از فکرِ مماتم دادند

دلِ بیمار نہ شُد مائلِ نارِ پستاں
در شبِ وصل عجب صبر و ثباتم دادند

گرچہ عمرم بغمِ ہجر بسر آمد ویرمی
دوش وقتِ سحر از غُصّہ نجاتم دادند

---

[۱] ایں بیت تلمیع بیتِ بالاست آتشِ عشقِ جہاں سوز از عاشقاں یعنی صاحبدلاں سوال کردم ہمگی شررِ شوق مرا بطورِ خیرات دادند زیرا کہ مرا حوصلۂ آتشِ عشقِ جہاں سوز ندانستند ؛

[۲] در شبہ وصال غمِ ہجر فراموش نباید کرد یعنی وقتِ شادی غم باد باید آورد کہ فکرِ ممات باعثِ حیاتِ جاوید است ؛

جامہ زیبا ئیکہ در باغِ جہاں گُل بر سر اند
خار در پیراہن از شوقِ رُخِ آں دلبر اند
درمیاں با چہرۂ چوں زر منم بر گردِ من
گُل رُخاں چوں برگ ہائے گُل پسِ یکدیگر اند
خاک بر سر عاقبت چوں گنجہا خواہند بُود
خواجگاں بے ہودہ دائم آرزومندِ زر اند
حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ محشر است
عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند
ہر کسے جاں سوز یارب ہیچ کس دلسوز نیست
روزگارم مجمر و یارانِ دُنیا اخگر اند
یا درم داور مپرس از داوری ہائے فلک
داوری ہا در گذر از التفاتِ داور اند
کے برنگِ بادۂ مینائے دِل یابند پے
ایں ہوس ناکاں کہ مدہوش از شرابِ احمر اند
پے برند آخر بگنجِ حُسنِ بے پایانِ دوست

در جہاں آنانکہ عاری از تمنائے زر اند

دیرمی از تشریف شاہِ ہند میدانید عالی
خود مرد انیکہ کسوت پوش از خاکستر اند

روی بکوئے رقیباں عرق فشاں تا چند
رود بخاک دُرِ اشکِ عاشقاں تا چند
پیالہ گیر ز خونم دریں چمن آخر
بجام لالہ کشی آبِ ارغواں تا چند
بجانم از لبِ خاموشِ گل دریں گلزار
زعندلیب کنم گوشِ داستاں تا چند
بباغ و راغ چو پیر خزاں زر افشاں باش
چو طفلِ غنچہ بصد پردہ زر نہاں تا چند
بکوئے میکدہ آمد چو گلفروش بہار
خرابِ جامِ گل و لالہ باغباں تا چند

چو[1] شیشہ سر نہ نہادی شبے بروے زمیں
کنی شکایتِ مینا ے آسماں تا چند

دل بدو نیمہ زدی بہرِ بہاے بوسہ بگیر
بہ نیم غمزہ بری نقدِ نیم جاں تا چند

گر نظر یا رب براں سروِ خراماں افگنند
از نظر قمری سہی سروِ گلستاں افگنند

با خطِ مشکیں رود گر در چمن آں سروِ ناز
سر بپاے ناز کش چوں سایہ ریحاں افگنند

تیغ و خنجر میدمد چوں سبزہ و سوسن ز خاک
آں ستمگر سایۂ خود گر بہ بستاں افگنند

قتلِ[2] عالم کرد اما فارغ آں قتال نیست
تا چو سوسن تیغ بر خاکِ شہیداں افگنند

---

[1] ایں بیت خطاب بہ کاہل است کہ اے کاہل شبے مانندِ شیشہ سر بزمین نہ نہادی یعنی ریاضتے و عبادتے نہ کردی شکایتِ ناہنجاریِ آسمان بے ہودہ میکنی ریاضت و عبادت باید کرد:

[2] آں قتال یعنی آں معشوق عالمے را ہلاک کرد اما ہنوز فراغت از فکرِ قتل ندارد آں وقت فارغ خواہد شد کہ مانندِ سوسن تیغ بر خاکِ شہیداں خواہد انداخت سوسن بمنزلۂ شمشیر از خاکِ مزار رو ئیدہ مے باشد

آفتاب[۱] از بس طرب طرفِ کُلا خواہد شکست
ماہِ من چوں پردہ بر رُخسارِ تاباں افگند

با چنیں رنگ چمن ترسم کہ آتش نوبہار
بر سرِ شمشاد چوں سروِ چراغاں افگند

شعر دیرہی شعلہ انگیز است در اطرافِ ہند
بسکہ تیز است ایں غزل آتش بایراں افگند

* * *

خاک ہے کہ از قدمش پے سپر شود
کحل البصر بدیدۂ اہلِ نظر شود

گلہا شد نداب ز شرم رُخش بباغ
در آتشم کہ دامنش از آب تر شود

حیف آنکہ خاک بر درِ آں سیم بر نشد
خاکش بسر چو گنج کہ مائل بہ زر شود

---

[۱] وقتیکہ آں معشوق رُوئے خود خواہد پوشید آفتاب طرف خواہد شکست یعنی شاد و خُرم خواہد شد و در شرر و بر رُوئے آں معشوق خجل و غمناک است کہ جمال و جلالِ آں معشوق از آفتاب برتر و بہتر است

خاطر شگفته شد به هوای بهارِ حسن
چوں غنچهٔ که وا به نسیم سحر شود

حق در دلست و پے بحقیقت نبرده ایم
افسوس بر کسے که ز حق بیخبر شود

در سنگ گرچه رخنه ز اشکم پدید شد
امید نیست در دلِ سختش اثر شود

چوں مه که شد به سینهٔ افلاک داغ ها
داغِ دلم که تیرِ فلک را سپر شود

دیرمی نهفته ایم بدل دردِ اشتیاق
ترسم که اشک بر رخِ ما پرده در شود

یار با کوه دگر همسر و همشانم کرد
سرم تیغ زد و لاله بدامانم کرد

زیرِ لب گفت[1] شۂ حسنِ تو در گوشِ دلم
مور در قبضۂ خود مہرِ سلیمانم کرد

پُر غبار است دلِ من ز تماشاے جہاں
طلعتِ آئینۂ سیمابِ تو حیرانم کرد

پرِ پروانہ ببالینِ من سوختہ بُود[2]
شمع بے تاب شُد و خوابِ پریشانم کرد

نیلیِ روے من از سیلیِ اُستادِ خط
زہرِ چشمِ تو سرایت بدبستانم کرد

آتشِ شوقِ بلندم شد و شُد مشکل کار[3]
آبِ شمشیرِ تابِ تو آسانم کرد

---

[1] شاہِ حُسن یعنی رُخسارِ یار آہستہ در گوشِ دلم گفت کہ مور یعنی خط در تصرّفِ خود مہرِ سلیمان اشارتاً خاتمِ سلیمانِ حسن کہ نسبتِ خاتم بادہان است در آورد خلاصۂ معنی این کہ خط دہانِ یار را احاطہ کرد ؛ [2] در بالینِ من پرِ پروانہ بُود شمع بہ شوقِ پروانہ بے تاب شد مرا خواب پریشان گردید یعنی خواب کردن نہ شد۔ خلاصۂ معنی این است کہ فقط عاشق براے معشوق کوشش نمیکند از طرفِ معشوق ہم براے عاشق کشش است ؛

دیری از گرمی طبعم بہ تہِ خاکِ سخن
آنقدر سوخت کہ از گفتہ پشیمانم کرد

دلش بہ بزمِ طرب مائلِ شراب نہ شد
ز داغِ عشق دلِ کس مگر کباب نہ شد

چگونہ بر لبِ میگونِ یار بوسہ زند
لبم کہ جرعہ کشِ از جامِ آفتاب نہ شد

سوالِ بوسہ مکن رائیگاں ازاں لبِ لعل
کہ نقدِ جاں بہ کف و حاصلم جواب نہ شد

سکندر آبِ بقا جست و سعی بیجا کرد
چرا ز لعلِ لبِ یار کامیاب نہ شد

دلم بر آتشِ رشکِ بہار مے سوزد
کہ گُل مقابلِ رویش ز شرم آب نہ شد

فسونِ نرگسِ ساقی مگر گند کارے
کہ رندِ عشق بافسانہ مستِ خواب نہ شد

حدیثِ عشق بخوانم زگفتۂ دیری
کہ سیرِ معنویم حاصل از کتاب نہ شد

از سرہوائے پائے نگارم قضا نبرد
نقشِ قدم زمشتِ غبارم صبا نبرد

بکشا گرہ ز شیشۂ دل اے نسیمِ صبح
دردِ سرِ خمارِ صبوحی زما نبرد

آورد بادِ صبح دریں باغ بوئے زلف
یک مرغِ جاں ز حلقۂ دامِ بلا نبرد

در بزمِ یار دوش شنیدم طرب نہ بود[1]
ساقی بہ شیشہ خونِ دلِ من چرا نبرد

از دولتِ خیالِ سگِ کوئے یار دوش
خوابم بزیرِ سایۂ بالِ ہما نبرد

---

[1] در مجلسِ یار عشرت نہ بود ساقی چرا خونِ دلِ من عوضِ شراب در مجلس نہ برد یار را
خونِ من پسند است از خونِ من یار مستِ عشرت می شد

آں سادہ رُو چگونہ بما روبرو شود
آئینہ پیش روے خود از حیا نبرد

بُرد است شعر دلکش من ہوش دلبراں
ذیرؔی دلم کشاکش زلف دوتا نبرد

بیقراری پنبہ بر داغم چو سیماب آورد
آتش تیز است خاکستر کجا تاب آورد
شوق امشب تیشۂ فرہاد بر دل میزند
دیدہ را افسانۂ شیریں کجا خواب آورد
از برم جاں رفتہ جاناں میپرسد زال چیح
نوش دارو را پس از مردن بہ سہراب آورد
در چمن جام گل و نرگس بہار آوردہ است
وقت ساقی خوش کہ مینائے مئے ناب آورد

بے سبب ذیرؔی نگردم گوشۂ صحرا پسند
شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

آں لبِ مہوشش زجاں است لذیذ
واں دہن بیش از آں است لذیذ
گرچہ دشنام لبش تلخ تر است
وعدۂ لطفِ نہاں است لذیذ
گفتم از تلخیِ دشنام غلط
چوں طبرزد سخناں است لذیذ
زہر در جام اگر مے ریزد
از کفِ پیرِ مغاں است لذیذ
بادۂ تلخ بر پیری یارب
با رخِ تازہ جواں است لذیذ
قانعم نعمتِ الواں چہ کنم
دمِ آب و لبِ ناں است لذیذ
شعرِ دیری بجہاں شکر ریخت
خلق را کام و زباں است لذیذ

به رنگِ لالہ بہ بزم چمن پیالہ بگیر
ز رنگِ مَے خبر از رنگِ روے لالہ بگیر

گرہ ز شیشۂ دل ہم کے و خمار شکن
ترا کہ گفت کہ جام مے دو سالہ بگیر

نسیم غالیہ سا بے بہار گفت کہ جام
بیاد روے بُتِ عنبرین کلالہ بگیر

دلم ز نالۂ بلبل دریں چمن تنگ است
بسر مہ سا نظرے چند راہِ نالہ بگیر

بگرد ماہِ رخت ہالہ شُد ز خط پیدا
دلِ رمیدۂ مارا بدام ہالہ بگیر

بمست سیر کتاب اے صبا ہدایت کُن
ز پیر میکدہ تعلیم یک رسالہ بگیر

بکنج خانہ غم دل نمیشود زائل
بیا بمیکدہ دیری بکف پیالہ بگیر

روے محبوبِ ترا غازہ حجابِ دیگر
عرقِ شرم بود بندِ نقابِ دیگر

نہ نہم لختِ جگر بر سرِ آتش چہ کنم
کہ پسندِ دلِ او نیست کبابِ دیگر

آسماں ساغرِ خورشید عبث آورد مے
مستئ دل بود از جامِ شرابِ دیگر

بہ بستاں نہ روم سیرِ گلستاں نہ کنم
مصرعِ زلف بخوانم ز کتابِ دیگر

حلقۂ چشمِ پری نیست مہیا چہ کنم
شوخِ من پا نگذارد برکابِ دیگر

باقی از زلفِ تو جاں ز عبث امروزم
با خطِ روے تو فردا است حسابِ دیگر

صبحؔ پرسید کہ میناے فلک شب کہ شکست
دیریؔ از مستیِ مے بود بخواب دیگر

٭

چشم فتّانِ تو ہر ساعت بہ نیرنگِ دگر
از نگاہے صلحؔ میسازد و جنگ میسازد دگر

تیغِ منؔ چوں سوسن از زنگار جوہر میدہد
نالہ ام از سرمۂ چشمت بآہنگِ دگر

کے پسندم یکدمے تا تنگ سلد تار نفس
یکسر مو از دو گیسوے تو در جنگِ دگر

لہ خلاصۂ معنی ایں کہ دیریؔ اکہ مصنّف ایں دیوان است شبانہ بموجب مستیٔ شراب آں قدر درخواب سنگین بود کہ وقتِ صبح از فلک پرسید کہ: شب از شور و غوغاے انقلاب دنیا از خواب بیدار نہ شد۔ دریں بارہ ہم اشارت است کہ دیریؔ بعدِ فناے دنیا زندہ و موجود است۔

ٹہ معنیِ شعر ایں کہ از روے سرمہ در آواز قصور پیدا مے شود صداے بلند کردن نمیشود مگر نالۂ من از سرمۂ چشم یار صداے بلند پیدا کرد تو عجبکہ تیغِ سوسن را از زنگارِ سبز ہیچ قصورے پیدا نمے شود بلکہ جوہر پیدا میگردد؛

اے دل اندر زلفِ پیچاپیچ او پایاں کجاست
گر بصد فرسنگ گردی هست فرسنگِ دگر
ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر است
باده را از قربِ گلبرگِ ترش رنگِ دگر
داشتم کوهِ تحمل طاقتم اکنوں نماند
بر سرم اے آسماں هر دم مزن سنگِ دگر
شیشه خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاه
مستیِ دیری چه کم از عقل و فرهنگِ دگر

بے مرخش طرفِ گلستانم چه کار
با گل و نسرین و ریحانم چه کار
با لبِ جوے و لبِ جامِ شراب
بے لبِ میگونِ جانانم چه کار
در خیالم قامتش افروخت شمع
با سهی سرو و چراغانم چه کار

الفتے با خویش و با بیگانہ نیست
عاشقم با ایں و با آنم چہ کار

عاشقم تعلیمِ عشقم از بر است
اے معلّم با دبستانم چہ کار

عشقِ بیژن[1] خواندم از شہنامہا
ورنہ با ایران و تورانم چہ کار

از گریباں[2] چاکی اے مجنوں متاز
بے لباسم با گریبانم چہ کار

از اذیّتِ دوستاں بہ شدم ...

[1] داستانِ قصۂ عشقِ بیژن کہ بر دخترِ افراسیاب عاشق شدہ بود در شاہنامہ درج است خلاصۂ شعر ایں است کہ من سیر کتابِ شاہنامہ بابتِ خواندنِ قصۂ عشقِ بیژن کردم ورنہ مرا با قصہ ہائے ایران و توران کہ در شاہنامہ نوشتہ اند چہ کار بود۔

[2] اے مجنون از گریباں چاک کردنِ خود نازش مکن من عریاں ہستم جامہ ندارم با گریباں چاک کردن چہ کار دارم تو ہنوز جامہ پوشیدہ ہستی جامہ مراد از تعلقاتِ دنیا است ترا ہنوز با دنیا تعلق است من از تعلقاتِ دنیا درگزشتہ ہستم ایں شعر خطاب بمجنوں است

اے طبیبان با سپستانم چہ کار

طالعے[1] دارم کہ یارم یاور است
با مہ و برجیس و کیوانم چہ کار

شاہِ من پرتاب سنگھ است از ازل
با گلہ داران دورانم چہ کار

واعظا با سلسبیلم در بہشت
بے سہی سروِ خرامانم چہ کار

قبلۂ حاجاتِ من دیر است و بس
ذمی[2] استم با مسلمانم[3] چہ کار

خاطرم بردگل و رنگِ بہار

---

[1] طالع بمعنی ساعت تولّد است معنیِ شعر ایں است کہ بر طالعِ سعید و قوی زادہ ہستم آنقدر قوتِ طالع دارم کہ یار مرا یاور شدہ است من بمراد رسیدہ استم حالا با خیالِ سعید و نحس بسیرِ ستارہ ہا چہ کار دارم بقولِ اہلِ تنجیم قوتِ طالع از کردہ قوتِ ستارہ ہا فوق است یعنی کسے کہ طالعِ قوی داشتہ باشد پروائے سعید و نحسِ کواکب ندارد۔

اینچہ رنگ است و چہ نیرنگ بہار
بے رخش لالہ و داغ است بہ چمن
غنچہ گشتہ است دل تنگ بہار
بار رخش ریخت بقائم آخر
در چمن فوج ظفر جنگ بہار
زر گل کرد نثار سر دوست
مرحبا دانش و فرہنگ بہار
مرغِ زیرک[لہ] بچمن خواب نہ کرد
یافت عزم گل و آہنگ بہار
بلبل از سادہ دلی یک رنگ است
در چمن با گل صد رنگ بہار
غنچہ گردید دل اہل سخن
با چنین قافیۂ تنگ بہار

[لہ] مرغِ زیرک در چمن مست خوابِ غفلت نہ گردید بدیں وجہ کہ دریافت کرد کہ گل و بہار جلد خواہد رفت
و بے وفا ہست مرادِ شعر ایں است کہ خردمند غافل نہ خواہد شد کہ دنیا ناپائدار و بے وفا است ؎

ویرمی از فکرت رنگیں آخر
چنگ زد طبعِ تو با چنگِ بہار

رندی اگر ز دست مدہ جام زینہار
گردن مکش ز زلفِ دلارام زینہار

اے بو الہوس مکوش کہ عنقا شکار کرد
بگذر ازیں خیال منہ دام زینہار

تا نقشِ بندگی نزنی بر نگینِ دل
اے نام جو ز دہر مجو نام زینہار

گلبانگ کش ز کلبۂ درویش کامیاب
از منعمانِ دہر مجو نام زینہار

خواب دراز سلسلہ جنبانِ مرگ ہست
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینہار

سرخوش بیادِ نرگسِ مخمورِ یار باش
مستی مکن ز جامِ مے خام زینہار

می با پیرِ دیر گفت قدح نوش کُن خموش
دیگر منال از غمِ ایام زینهار

گُل چو دیوانہ گریباں ندرید است ہنوز
آں پری طرفِ گلستاں نرسید است ہنوز

داغم از جامِ گُل و لالہ بگلگشتِ چمن
ساقی از پیرِ مغاں مے نخرید است ہنوز

بلبل از نالہ دریں باغ مکن پردہ دری
غنچہ از جیبِ حیا سر نکشید است ہنوز

خاطرم[۱] سبزۂ نورستہ زرہ بُرد عبث
خطِ سبز از لبِ جاناں نہ دمید است ہنوز

۱؎ خاطرِ مرا شوقِ تماشائے خطِ سبزِ لبِ معشوق است آں کہ سبزۂ نوزاد پیدا شد خاطرِ مرا بہ تماشائے خودکشش کرد بہ غلط مرا گم راہ کرد کہ مرا ضرورتِ تماشائے سبزہ نہ بُود ؎

آنکہ[1] در طرفِ چمن لالہ بسر مے گردد
خبرِ این دلِ داغم نہ شنیدہ است ہنوز

جاں[2] فدائے قدمت گرم رسیدی ساقی
چشمِ گلچین بچمن گرم ندیدہ است ہنوز

ویری[3] از شیشہ مکن توبہ دریں جوشِ بہار
کہ سہی سروِ روانت نخمیدہ است ہنوز

سوختم سر دنہ شد یار ہنوز
داغم از طعنۂ اغیار ہنوز

---

[1] آں معشوق از برائے خبرِ ما لالہ بر سر زدہ در باغ سیر میکند خبرِ دلِ داغِ من نہ شنیدہ است ورنہ بجائے لالہ دلِ داغِ مرا بر سرِ خود میزد و سیرِ باغ مے کرد:

[2] ایں شعر مخاطب بہ ساقی است کہ اے ساقی جان خود بقدمہائے تو نثار میکنم کہ سبقت کردی و جلد آمدی ہنوز گلچیں در باغ نہ رسیدہ است در موجودگیِ گلہا شرابکشی خواہد شد:

[3] اے ویری بہار است از شرابکشی توبہ مکن کہ ہنوز جوان ہستی سہی سروِ تو یعنی قدِ تو از پیری خم نہ شدہ است:

لالہ را داغ شد از تہمتِ جام
میکشم جام بہ گلزار ہنوز

خانہ ہا تہمتِ مے کرد خراب
میروم مست بہ بازار ہنوز

رفت بر باد بہارِ عمرم
مستم از بادۂ گلنار ہنوز

جگرم خوں شدہ و از دیدہ چکید
میخورم زخمِ جگردار ہنوز

گلِ[۱] داغ از چمنِ سینہ شگفت
بلبلے نیست دل افگار ہنوز

دیرؔی از زخمِ زباں کشتہ شدم
یار دارد سرِ پیکار ہنوز

[۱] گلِ داغ از سینۂ من ظاہر گردید امّا ہنوز کدام بلبل کہ عاشقِ گل است از روئے عشق ایں گل دل افگار یعنی دل مجروح ندارد مدّعا ایں کہ ہنوز کسے را از داغِ دلِ من اثرے و رحمے پیدا نہ شدہ است ؎

اے روئے تو آتشِ جہاں سوز
چشمت بہ نگاہِ گرم جاں سوز

اے تازہ بہار ایں چہ رنگ است
پر سر زدہٗ گلِ خزاں سوز

مرگ آمد و سوخت مغزِ جانم
عشق است ہنوز استخواں سوز

اے شمع زباں مسوز خواہم
امشب ز فسانہٗ زباں سوز

از شیونِ عندلیب داغم
یارب رخِ کیست گلستاں سوز

دل در خمِ زلف خانہ کردہ است
شوق است ہنوز خانماں سوز

دیبیؔ بزمیں گذاشت نامے
از شعلہٗ آہِ آسماں سوز

اے تیغِ تو از سراں سر انداز
سیمرغ زنا وکت پر انداز
چوں مشعلِ روز رُخ بر افروز
در مجمرِ عشق اخگر انداز
از چرخ ستمگری میاموز
بنیادِ ستم ز پا بر انداز
در مجلسِ ما بیا و بنشیں
صہبائے طرب بساغر انداز
بکشا ز کمر نیام و ترکش
یک چند حریر[1] در بر انداز
شمشیر بہ قتلِ من مکُن تیز
بر سینۂ خصم خنجر انداز

---

[1] حریر در بر انداختن یعنی اشارت از لباسِ عشرت پوشیدن با سایش نشستن است یعنی اے دوست ترکِ جنگ جوئی کردہ عشرت و آسایش کُن۔

از غمزہ مریزہ خون دیری
این قطرہ بنامِ دیگر انداز

قطرہ ہائے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
مے بود از رشتہ آرائے گوہرِ غلطاں عزیز

بے خبر پیر یکیہ از لولوی لالائے دل است
داند از بیدانشیہا گوہرِ دنداں عزیز

آرزومندِ گُلِ بے خار از باغِ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گلِ خنداں عزیز

معنئ رنگیں برایم نو گل است و نو بہار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

نو گلِ کشمیر و رنگِ نو بہارِ زندگی
ہر دو باشد خاطرِ عشاق را یکساں عزیز

از بہارستانِ کشمیرم چہ لازم قیل و قال
کز بہارستانِ فردوس است خارستاں[1] عزیز

---

[1] خارستان اشارت از خارستانِ کشمیر است۔

گر نخوانند عندلیباں شعرِ دیری در چمن
رنگِ گُل آہنگِ بُلبل نیست اے یارانِ عزیز

از شعلۂ آتشم چہ پرہیز
معشوقِ من است آتشِ تیز
بر چہرۂ دل کشاے آتش
دُود است چو زُلفِ عنبر آمیز
در گلشنِ شعلہ خیزِ آتش
خورشیدِ فلک گُل است نو خیز
مستِ طربم ز شوقِ آتش
نے نے ز شرابِ عشرت انگیز
اے ساقیٔ شعلہ خو عطا کُن
از آتشِ تیز جامِ لبریز
وانگاہ ز شیشہ خانۂ دل
یک قطرۂ مے بساغرم ریز

بے خارِ گلے دریں چمن نیست
دیرهٔ ز چمن چو باد بگذرید

درونِ خانہ آہوے است اما نیست رامِ کس
بچشمِ یار مے ماند نمیگردد بکامِ کس

عبث[1] دامِ محبت خلق در آفاق گسترده اند
که ایں آہو ز ہشیاری نمے آید بدامِ کس

بصحرائے که از مژگانِ آہو خارہا میروید
من از وحشی مزاجی ہا نخواہم بود رامِ کس

لبالب[2] شیشۂ ما از مے مینا گدازی ہست

---

[1] ایں شعر تبع شعرِ بالا یعنی مطلعِ ایں غزل است معنی ایں شعر ایں است که خلق جہاں بے ہودہ برائے گرفتنِ آہو دام گسترده اند آں آہو یعنی آں معشوق در دام نشستہ کسے نخواہد آمد بالتفاتِ خواہد شد که مسرور شادہ لاوبال و مستغنی است [2] در شیشۂ ما آنچناں شراب شیشہ گداز دارد که بیک داغِ شراب مانند لالہ که برگ ہاے او شگفتہ میباشند جامِ کس یعنی بوالہوس شگفتہ خواہد شد مضمونِ شعر ایں است که شیشۂ دل من برداشتِ شرابِ عشق دارد جامِ بوالہوس طاقتِ برداشتِ آں ندارد ؟

که بشگافد بیک داغے برنگِ لاله جامِ کس
مگر برگِ گل کس نامه سوئے کس رقم سازد
که مرغ آمد بگلچیدن درین گلشن ز بامِ کس
اگر ناکس نگیرد بر زبان نامم چه غم دارم[1]
بیا مینڈ نوشتم نامهٔ رنگین بنامِ کس
برابر گشته ام با خاکِ رہ یارب چه خوش باشد
که پامالم کند روزے سمندِ خوشخرامِ کس
نگردم گرد بادش را دلیلِ رازِ پیچیده
صبا بسیار گردید و نرسیدم پیامِ کس
زبانم تیغ آهسم تیر اما جائے جرأت نیست
شہیدِ دشنهٔ نازم چه جویم انتقامِ کس
اگر شمع است میکاهد وگر میناست میغلطد
به پیشِ قامتش در بزمِ ما مشکل قیامِ کس

---

[1] ہر گاہ ناکس یعنی رقیب عدو تا نامِ من بر زبان نخواہد آورد چه پروا است شکر بہ خدا کہ من بنامِ یار نامهٔ رنگین نوشتم او البتہ نامِ من بر زبان خواہد گرفت ؛

شتابِ رنگِ گل بیتابیِ شبنم دلالت کرد
بآب و رنگ در دنیا نمی‌باشد دوامِ کس
کس آگه از حریفان نیست دیری طرفه کاری کرد
که نزدیکِ حسنِ صهبا بذوقِ دل نه جامِ کس

مطلب از سیرِ جهانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برای طرّهٔ یار است و بس
بادهٔ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس
نیستم مستِ خیالِ دولتِ دنیای دون
آرزوی خاطرم یک جامِ سرشار است و بس
نیست یارب در چمن از بادهٔ عشرت نشان
هر گلی با ساغرِ خالی به گلزار است و بس
داستان گو عندلیبان[1] از گلستان رفته اند

---

[1] عندلیبان یعنی دانایانِ نکته سنج از گلستان یعنی از جهان رفته هستند حالا در چمنِ دنیا خار یعنی جاهلانِ دراز زبان موجود اند

باز بانِ تیزِ اکنون در چمن خار است و بس

اشکِ شبنم از دردِ نہانی بسے بیچارہ گیست

چارۂ این درد یارب چشمِ بیمار است و بس

لالہ با داغِ دل و با خارِ حسرت رفت گل

وائے در طرفِ گلستان خارِ دیوار است و بس

بسکہ کم جوہر شناسانند در بازارِ عشق

گوہرِ عشقِ مرا دیری خریدار است و بس

بے رخت رنگِ بہار اے گلِ خندان آتش

دودِ بوئے گل و گل شعلہ گلستان آتش

باغبان تخمِ شرر کاشت درین باغ مگر

کہ دمیدہ است بجائے گل و ریحان آتش

آن پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند

کہ زند رشک بکاشانۂ یاران آتش

لالہ را[1] نعل در آتش کمرِ کوہ فتاد
گرمیِ داغِ دلم زد بہ بیاباں آتش

جلوۂ حُسنِ جہاں سوز تمنّا چہ کُنم
کہ فگندہ است خیالش بدلِ جاں آتش

گر بطرفِ[2] چمن آں رشکِ چمن رخت کشد
با گل و لالہ شود دست و گریباں آتش

شعلۂ فکرتِ ذُرّی چہ رسائی دارد
کہ ز کشمیر رسیدہ است بایراں آتش

دل بُرد زمن شرارۂ آتش
جاں نیز کُنم نثارِ آتش

---

[1] خلاصۂ معنی ایں کہ داغِ دلِ من از وفورِ حدّتِ گرمی صحرا را آتش زدہ لالہ را بر کمرِ کوہ کہ در آنجا قیامِ اوست نعل در آتش افتاد یعنی اضطراب پیدا شد کہ مبادا ایں جا ہم شعلۂ آتش رسد مرا سوزد

[2] معنیِ ایں شعر چنیں است کہ ہرگاہ آں رشکِ چمن یعنی آں معشوق در چمن خواہد رسید از رشکِ آں معشوقِ چمن را آتش خواہد گرفت بدیں وجہ آتشِ گل و لالہ دست و گریباں خواہد شد ؛

خورشیدِ فلک گلیست خودرو
باجلوۂ نو بہارِ آتش

از پادشہاں خراج گیرد
ہر بندۂ داغدارِ آتش

طفلِ دلِ من زشعلہ خوئی
دارد ہوسِ کنارِ آتش

با آنکہ زمے دماغ سوزم
از سر نرود خمارِ آتش

سرمستِ شرابِ ارغوانم
با شاہدِ گل عذارِ آتش

از گرمیِ آہ جان و دل سوخت
دیرمی چہ کنم نثارِ آتش

جاں سوختۂ شرارِ آتش
دل بندۂ داغدارِ آتش

ہر شعلہ گل است دود سنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

از جلوۂ خود رخِ پری را
پامال کند نگارِ آتش

گلچین چراغِ آفتابم
در محفلِ شہریارِ آتش

اخگر ہمہ لعلِ شب چراغ است
از دولتِ بے شمارِ آتش

ہر شام و سحر چو شعلہ لرزاں
خورشید بروزگارِ آتش

در مجمرِ سینہ ویری امشب
دل سوخت بانتظارِ آتش۔

از ازل با منست یادِ آتش
ہم بغل شعلہ ہمکنارِ آتش

بلبلِ شعلہ خو دریں چمنم
نو گلم شعلہ نو بہارِ آتش

شعلہ خو عاشقم برائے من است
زلف دود و رخِ نگار آتش

نیست جائے قرار چوں آبم
بسکہ بعد از دلم قرار آتش

بر سرِ خاک آبرو ے مریز[1]
مدہ از دست زینہار آتش

ترسم از سوزِ داغِ دل آخر
جوشد از چشم اشکبار آتش

اینچہ سوز است در دلِ دیری
کہ رقم کرد بار بار آتش

---

[1] معنی ایں است کہ اے عاشق از دست ہرگز آتش مدہ اگر از دست خواہی داد آبرو تو بہ خاک یکجہ خواہد شد۔

عالمے غنچۂ پیکانِ تو زد بر سرِ خویش
جانِ من سبزۂ تیغِ تو شد از جوہرِ خویش

بہرِ مشقِ تو دگر لالہ بہ سامانِ دوات
ورقِ گل ز رگِ خویش زند مسطرِ خویش

روغن از مغزِ ہما خورد ز آغازِ شباب
استخوانم کہ کُنی دستہ پئے خنجرِ خویش

چشمِ امداد [1] ز کس نیست کہ مرہم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کنم اخترِ خویش

جان [2] و دل دادم و آہے بفلک بر نکشید
بسکہ شرمندہ ام از ماہِ حیا پرورِ خویش

---

[1] اُمیدِ امداد از کسے ندارم کہ داغِ دلِ مرا علاج بمرہم خواہد کرد الّا پنبۂ داغِ دلِ خود را از اخترِ طالعِ خود پنبہ خواہم نہاد و معالجہ خواہم کرد یعنی کہ در دنیا کسے سوائے اخترِ طالعِ خود مددگار نیست ؎

[2] جان و دلِ من برباد رفت امّا آہے نہ کردم بدیں وجہ کہ معشوقِ من حیا پرور است مبادا از آہِ من عشق بازی ظاہر خواہد شد۔ آں معشوقِ حیا پرور را خجالتے پیدا خواہد شد ؎

غنچہ[1] آنِ ریزۂ زر وقتِ تبسم زد دلاف
دہنش خندہ زناں کرد عیاں گوہرِ خویش

پردہ[2] از خویش بر انداز و جہاں حیراں کن
دیرئی آئینہ نہاں چند بہ خاکسترِ خویش

دلِ من آب شد و خوں نشست و نیست آرامش
اگر بلبل ز نجد شبنمِ گل ہے نہم نامش
دلبری[3] ہا بہ شا آئینہ صاف و شستہ میگوید

لہ غنچۂ گل کہ اندر ریزۂ زرد ارد دلاف زنی کرد دہانِ معشوق بر ناں یعنی ہو دۂ غنچہ خندہ زد و گوہر ہائے دندانِ معشوق کہ دُر ہائے بے بہا ہستند عیاں شدند؛

لہ مرادِ شعر ایں است کہ اے دیرئی پردہ از خود دُور کُن یعنی کہ با اہلِ جہاں اصلیتِ خود و جوہرِ خود ظاہر ساز جہاں از دیدنِ جوہرِ جلالِ شما کہ جانِ جاناں در وجودِ شما ست دیدۂ حیراں خواہد شد آئینہ خود را تا چند زیرِ خاکسترِ وجودِ خود پوشیدہ خواہی گذاشت؛ لہ معنی ایں شعر دقیق است بدیں گونہ معنی است کہ با تیغِ ابروے یار دلبری نباید کرد چرا کہ آئینہ صاف و شستہ میگوید کہ آبِ تیغ یعنی جوہرِ تیغ از خوفِ تیغِ ابرو سپر گرفتہ است بدیں وجہ آئینہ میگوید کہ خود آئینہ آب دار را صورتِ سپر است از ہماں صورتِ خود شہادت میدہد کہ بدیں نمط آبِ تیغ ہم سپر شدہ است

سپر شد آب تیغ از بیم ابروے سیہ فامش

چہا از شوخ چشمیہاے آں صیّاد میگویم
کہ چوں چشم پری شوخست چشم حلقۂ دامش

صبا[۱] آشفتن دستار او ترک ادب باشد
ز نقش پا پیام آور کہ میبوسم بہ پیغامش

کجا[۲] لطف کف ساقی تو اندر رفت از یادم
بجاے رشتہ بر انگشت پیچیدم خط جامش

دواے[۳] چشم بیمارش ندیدم گل شکر یارب
سپردم جان شیرین را بتلخی ہاے بادامش

۱؎ اے باد صبا دستار آں معشوق از ہوا پریشان مکن کہ بے ادبی است از نقش پاے معشوق پیغامے بیار کہ آں پیغام را بوسہ خواہم زد بوسۂ پیغام زدن حرف معروف است ؛

۲؎ مہربانی دست ساقی چگونہ فراموش خواہم کرد بابت یادگیری از خط جام رشتہ بر انگشت پیچیدہ ہستم نوعیکہ از رشتہ با انگشت پیچیدن سخنے بیاد مے آید بداں نوع از رشتۂ خط جام کہ ساقی بخشیدہ است مرا مہربانی ساقی بیاد آید

۳؎ علاج بیماری چشم یار از گلشکر صورت پذیر ندیدم ازیں وجہ جان شیرین خود را بتلخی ہاے بادام یعنی چشم معشوق تا ملحق کردم تلخ و شیرین باہم ملحق شدہ معتدل میشود مغز معنی شعر ایں است کہ چشم بیمار معشوق جانبیار کا عاشق میخواہد ؛

دلِ دیرمی مبادا از اختلاطِ زلفِ او غافل
گرفتاری است آغازش پریشانیست انجامش

تیغ است میمِ او دارم بدل نشانش
یا ناوکیست پیکاں از غنچۂ دہانش
چشمش کشید خنجر شمشیر آختہ ابرو
من عاشقم چہ ترسم از زخم این و آنش
ہر چند در خیالم ہیچ است ہیچ در ہیچ
اما بہ پیچ و تابم از دوریِ میانش
دلبر سحر بخوابم از نیم ناز دل بُرد
یک بوسہ داد آخر کردم نثار جانش
بلبل درین گلستاں صد داستاں سحر خواند
اما نخواند حرفے از شرحِ بوستانش[1]
دوشم بخوابِ نوشین آں نوش لب شکر داد

---

[1] بوستاں دریں جا اشارہ از رخسارِ معشوق است ۔

نتواں بخلق گفتن از نامش و نشانش
صہبای ارغوانی بے یار خوش نباشد
دیر می بنوشش جامی بیاد روی ارغوانش

نزاکت آنقدر ہا جوش زد از روی گلنارش
کہ از بادِ پرِ پروانہ گل شد شمعِ رخسارش
نہ دم گل بر سرِ ش از بس نزاکت در خطر دارم
مبادا آتشِ گل شعلہ انگیزد ز دستارش
خیالِ بوسہ[۱] کردم تلخیِ مرگم بیاد آمد
کہ خواہد جانِ شیرین را بدلِ لعلِ شکر بارش
ندارم[۲] جرأت بر در زدن گلزارِ حسنش را

---

۱ من خیالِ بوسہ گیریِ لبِ یار در دل کردم ہماں وقت مرا تلخیِ مرگ یاد آمد بدیں وجہ کہ معشوق عوضِ بوسہ جاں خواہد طلبید بوسہ گرفتن جاں دادن است ؛

۲ بر دروازہ گلزارِ معشوق کہ حسن است کوفتن طاقتِ صدا کردن ندارم اما از طرف خانہ دیوانہ شب گل کردہ ہستم اصلیتِ معنیِ فقرہ اینست کہ با معشوق جرأتِ وصال ندارم اما از دورِ حسنِ معشوق را نظارہ مے کنم ؛

مگر گل دیده ام از رخنهٔ دیوارِ گلزارش

دلِ دیوانه ام را اشتیاقِ سیرِ گلزاریست
که مژگانِ پریزاد است خارِ چار دیوارش

کس از گلزارِ حسنش گل نچیده است و نخواهد چید
مگر از سبز بختی ها کسے بر سر زند خارش

خیالِ عالیِ وحشی زبس بیدار مغز ہیہات
که در خواب این غزل گفتست امشب طبعِ هشیارش

نه تنها نکهتِ جاں است بوے عنبریں مو اش
رواں بخش است عالم را نسیمِ خلقِ نیکوئش

چمن صحراے چیں هر غنچه گویا نافهٔ چین است
درین گلشن عبیر آورد باد از گلشنِ کویش

---

۱ حاصل این شعر این است که کسے از گلزارِ حسنِ یار گل نچیده است و نخواهد چید معنی آں این است که هیچ کس با شاهدِ حقیقی در وصل نه شده است و نخواهد شد ماهیتِ او نیافته است شاید که از روے خوش قسمتی خارے از گلزارِ حسنِ آں شاهدِ حقیقی بر سر زند یعنی شمهٔ از قدرت هاے او دریابد ؛

پشیماں قمری از عشق سہی سرو چمن گردد
اگر طرفِ چمن گردد سہی بالائے دلجوئش

ز آبِ لعلِ نوشینش بکارم نوشدارو نیست
کہ بر دل زخمِ کاری زد خمِ شمشیرِ ابرویش

بیا ای سروِ دیری بساطِ سبزہ گستردند
بیا بنشیں بزن جامے بیادِ نو گلِ رویش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گردد گردِ مشکویش
مگر شیرِ فلک گردید بر گردِ سگِ کویش

شکارِ لاغرم اما ز بختِ خویش مے نازم
کہ از بس شیر گیر بہا شکارم کرد آہویش

چساں این خاطرم از ورطۂ غم بر کنار آید
کہ دارم صد خطر از چار موجِ چاہِ ابرویش

ز گرمیہائے آں دلبر خیالِ خام مے پختم

نشستم بر سر آتش چو دیدم گرمی خوش
شمار ریگ صحرائی جنون افگند از کارم
جنونم کار فرما شد کشیدم در ترازوش
به سوی باد نوروزی نوید وصل باز آورد
چو گل خندان و چون بلبل غزلخوان میروم سوش
چرا در فکرها مانم که بستاند اجل جانم
کنم این رشته را پیوندها با تار گیسوش
نیستانیکه دلبر شانه زد زلفین پرچین را
نگارستان چین یا گل نافهٔ چین است شبوش
زره به بازوی یاران دنیا ایمنم دیری
که دائم شیر گیرم با خیال چشم جادوش

ز بخت سبز رفتم یک سحر در گلشن کویش
ز سوراخ در و دیوار دیدم نو گل رویش
چسان طرف چمن در سایهٔ سنبل برد خوابم

کہ بے صبر و قرارم با خیالِ سنبلِ گوشش
معمّا ہاے حسنِ سبز را تشریح و توصیف است
خطِ سبز یکہ پیدا شد بگرد صفحۂ رویش
مگو از سنبلِ آبِ امیر یزد بہارِ خط
کہ آبِ رفتہ باز آورد ایں نو سبزہ در جوشش
منازِ اے دل کہ دلبر گفت من دلسوزِ عشاقم
کہ جان و مغزِ جانم سوخت نارِ چشم جادویش
چرا مجنوں صفت گیرم بہ آہوانش در صحرا
کہ انس و اختلاطم ہست دائم با سگِ کویش
بہاے استخوانم جوہری لعل و جواہر گفت
کہ بسمل گشتہ ام از تیغ جوہر دارِ ابرویش
ازیں اشعارِ تر یارب کہ دیری گفت میگویم
کہ آبِ زندگی ہموارہ جاری باد در جوشش

چہ شد در زندگی محروم ماندم از کفِ پایش

کہ صورت بست بر خاکسترم نقش قلم ہائش
کجا بارِ روئے خوبش ماہ کنعاں را خریدار است
خراج مصر مے ارزد لبِ لعلِ شکر خائش
مگر چوں ماہِ نخشب صورتم بستند از سیماب
کہ بیتابم مدام از شوقِ روئے ماہ سیمائش
دہانِ تنگِ آں دلبر مگر مُہرِ سلیماں است
ولایت ہاست در زیرِ نگینم از تولائش
چراغِ ہستیِ خود را اماں میخواہم از صرصر
تمنّا ہاست در خاطر کہ سوزم در تمنّائش
ندارم آنقدر طالع کہ بر گردِ سرش گردم
مگر قرباں شوم بر پائے قربانِ سراپائش
چراغانِ جہاں را از نظر افگندہ ام ڈیری
ز داغِ عشقِ نازم کہ در دل گرم شد جائش

بعالم هرزه گشتم عمرها بهر تماشایش
بجز آئینهٔ دل نیست عکس روی زیبایش

ز سر تا پای چون آئینه گشتم محو حیرانی
که در آئینهٔ دل یافتم عکس سراپایش

سهی سرو خرامانش بخوابم مست عشرت کرد
چو مینای شراب ناب کردم در بغل جایش

بدستم داد جام باده دادم داد عشرتها
زدم یک بوسه از مستی به لعل باده پیمایش

خرامان باده در سر رفت از پیشم ز خویشتنم برد
که نقش پای ساقی نیست کم از جام صهبایش

کتاب عشق را کردم مکرر سر بسر تا پا
مگر محتاج تعلیمم تفسیر معنایش

دل دیرین بجای خویش با توقیر و تمکین بود
ز خویشش برد اول باده آخر برد از جایش

چساں دستم رسد یارب بچین عنبرین مویش
که دل چون نافه چیں خوں شده است از چین ابرویش

چساں آں طرهٔ مشکین بچنگ آرم به بیداری
که در خواب سحرگاہی نکردم از ادب بویش

دو دل را چساں زنجیر خواہم کرد معذورم
که شد پاے خیالم بستهٔ زنجیر گیسویش

نمیاں ساده رویاں جہانم رفت از خاطر
که می در خوابِ خویش دیدم صفاے روئے نیکویش

پریزاد یکه دی در خواب دیدم طرفه صحرائیست
پری دیوانه گردد با خیالِ چشم آہویش

خدارا اے صبا از منزلِ جاناں پیامم دِه
بسے رفتم به بستاں ہا ندیدم نوگلِ رویش

حصول از چار سوے دہر مطلب ہائے معنی است
خوش آں خنده و آں یکه بے مطلب روم سویش

زشعر دلبرِ کشمیر لذت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیریں نیش ہے طبعِ غزل گوئش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گل چیند زگلزارش
کہ از مژگانِ خونریز شد استادہ چار دیوارش

درین باغ از جنونِ بوالہوس چوں غنچہ خندانم
کہ گل چیدن تمنا کرد از گلزارِ رخسارش

بترکِ بادہ واعظ گفت میدانم پریشاں گشت
کہ آید بادِ نوروزی کند آشفتہ دستارش

بصحرائے جنوں آہوئے مجنوں اُلفتے دارد
کہ از پا میکشد از سوزنِ مژگانِ خونخوارش

نخست از یک نگاہے نیم بسمل کرد عالم را
نمیدانم چہا آخر کند چشمِ ستمگارش

بہ تیغِ غمزہ آں دلبر ہلاکم میکند آخر

جگر داری گُفتم تا چند باز خم جگر دارش

بہای بوسہ نقدِ جاں اگر منظور خواہد شد

چرا دیر می نمے بوسد لبِ لعلِ شکر بارش

دلم از دامِ بلا نیست خلاص

یعنی از زلفِ دو تا نیست خلاص

بلبلاں بستۂ دام اند چہ شد

کہ دریں باغ صبا نیست خلاص

یار[۱] آئینہ بکف منتظر است

---

[۱] یار یعنی معشوقِ حقیقی آئینۂ مظہر در دست گرفتہ انتظار مے کشد کہ طوطی را تربیت خواہم کرد امّا طوطی ازا سلسلہ ہا آزاد نیست کہ نزدیکِ او رود خلاصۂ معنی ایں است کہ معشوقِ حقیقی بہمہ سامانِ تربیت در انتظارِ طالب است امّا طالب از سلسلہ ہائے ہوا و ہوس رہائی ندارد چگونہ نزدیکِ معشوقِ حقیقی کہ مطلبِ طالب است تواند رسید وقتیکہ از سلسلہ ہائے ہوا و ہوس خلاص خواہد شد تواند رسید؛؛

طوطی از سلسلہ ہا نیست خلاص

سوختنم[۱] شمع صفت استادہ

اینچہ بزم است کہ جا نیست خلاص

چہ کنم[۲] چارہ کہ از بادِ سحر

غنچۂ بستۂ ما نیست خلاص

بر درِ پیر[۳] مغاں مینالم

کہ دِس مُغ بچہ ہا نیست خلاص

۱؎ معنی ایں کہ مانندِ شمع کہ ایستادہ مے سوزد من ہم دریں مجلس ایستادہ سوختم چہ کہ دریں مجلس از روے کثرتِ مجلسیاں جاے در مجلس خالی نیست۔

۲؎ چہ علاج کنم کہ از بادِ صبح غنچۂ بستۂ ما یعنی دلِ ما خلاص نہ شد معنی ایں شعر شاملِ معنی شعرِ دوم کہ پائینِ ایں شعر بقالبِ تحریر آمدہ است است۔

۳؎ بر دروازۂ پیرِ مغاں یعنی پیرِ مرشدِ پاک خود نالہ میکنم کہ غنچۂ دلِ ما بستہ است توجہ فرمایند کہ خلاص خواہد شد بر درِ مُغ بچہ ہا یعنی شاگردانِ مرشد رفتہ بودم دروانۂ آنہاں بند بود مدعا ایں کہ شاگردان فتحِ بابِ من نہ شد از مرشدِ کامل فتحِ بابِ من تواند شد۔

سلہ گریہ افگند بہ پایم ز زنجیر
بسکہ گِل کرد کہ پا نیست خلاص

در خیالاتِ لباسم دیری سلہ
چہ کنم بندِ قبا نیست خلاص

بے رخش در چمنم با گل و نسرین چہ غرض
با گُلِ سہی سرو چہ مطلب بہ یاسمین چہ غرض

ہوسِ بوسہ زیاقوتِ لبش دارم و بس
با مے لعلم و با جامِ بلوریں چہ غرض

غرض از سیرِ کتابم خبرِ فرہاد است

سلہ کثرتِ گریہ راہ را آنقدر گِل کرد کہ پائے از گِل خلاص شدن نتوانست گِل گو یا کہ زنجیرِ پائے شد ؛

سلہ در خیالاتِ لباس یعنی خیالاتِ متقلد و باطل دارم چرا کہ بندِ قبائے یار وا نیست وصلِ او کہ کار اصل است صورت پذیر نیست ازیں وجہ خیالاتِ پریشاں میدارم ؛

عاشقم با خبرِ خسرو و شیریں با چہ غرض
خاطرم برد خیالِ لبِ میگونِ کسے
با خیالِ لبِ جام و مئے رنگیں چہ غرض
دبیرؔ ہی از دوستی و دشمنی ام فارغ بال
چہ مراد است ز تحسین و بنفریں چہ غرض

بے رخِ یار سیرِ باغ غلط
ریختن بادہ در ایارغ غلط
در گلستان بپائے سروِ سہی
بے سہی قامتش فراغ غلط
ساغرش[1] دور از لبِ یار است
در دلِ لالہ نیست داغ غلط

---

[1] ساغرِ لالہ از لبِ یار دور است یعنی کہ بار در جامِ لالہ شراب کشیدہ است ازیں وجہ لالہ را داغ بر دل است۔

عاشقم مونسم شب تار است
ماہتابم غلط چراغ غلط

سرکشی از دل و دماغم بود
عاقبت دل غلط دماغ غلط

یار در خانہ یافتم آخر [۱]
داشتم پئے غلط سوراغ غلط

لب لعلش بہوس آگے دیری
ہوس لعل شب چراغ غلط

از حیاتم بے مے و ساغر چہ حظ
گر بود ایں ہر دو بے دلبر چہ حظ

چوں خزانم گنج زر یارب بدہ

---

۱ یار یعنی معشوق حقیقی در خانۂ دل خود آخرکار یافتم بہ باعث پے غلط و سوراغ غلط جستجوے یار در اطراف میکردم ؛

از بہارِ زندگی بے زر چہ حظ

تلخیٔ دشنامِ یارم آرزوست
در مذاقِ عشق از شکر چہ حظ

با خیالِ آبِ شمشیرش مرا
از زلالِ چشمۂ کوثر چہ حظ

عاشقاں را بے لبِ میگونِ یار
دیدہی از دورِ مئے احمر چہ حظ

پروانہ[1] آشکار نمیکرد رازِ شمع
گل کرد عاقبت ز زبانِ درازِ شمع

پروانہ سوخت خاک شد و سر بباد داد
پروا ازو نکرد بنازم بنازِ شمع

---

[1] پروانہ یعنی عاشق اسرارِ عشق را ظاہر نہ ساخت شمع یعنی معشوق از زبانِ درازِ خود در مجالس افشاء اسرارِ عشق کرد عاشق را ہیچ خطا نیست ؎

رنجور دار را غمِ رنجور جاں گداز
فانوس بیقرار ز سوز و گدازِ شمع
عشاق مرگِ خویش بہ جاں آرزو کنند
پروانہ را چہ غم بود از ترکتازِ شمع
پروانہ جانِ خود بتفاخر نثار کرد
در خدمتِ شہنشہِ گردن فرازِ شمع
نتواں بدیدہ حُسنِ جہاں سوزِ یار دید
زیں وجہ قانعم برخِ دلنوازِ شمع
دیری چو پئے بحُسنِ حقیقت نبردہٗ
رویت غنیمت است ز حُسنِ مجازِ شمع

ای نکہت دل از جہاں فارغ
روئے بنما شوم ز جاں فارغ
با جبینِ شگفتہ روئے نمائے

اے بہارِ تو از خزاں فارغ

در چمن حالِ دل چساں گویم
نیست بلبل ز داستاں فارغ

دل بگوئے کہ باغ باغ شگفت
کہ شد از سیرِ بوستاں فارغ

خاطرِ نیم بسملاں دریاب
اے دم تیغت از فساں فارغ

تیر مژگاں شکست لشکرہا
تیغ بیکار شد سناں فارغ

دیری آں ماہ قتل عالم کرد
از ستم گشت آسماں فارغ

آں سروِ ناز باقدِ دلجو بیک طرف
زیں چشم آب خیز رواں جو بیک طرف

از وحشتِ دلم به بیابان خبر که کرد
مجنوں بیک طرف شد و آہو بیک طرف

بربادیِ دلم ز کشاکش شد عاقبت
یک سو کشید کاکل و گیسو بیک طرف

چشمِ عبث[1] براہِ صبا انتظار داشت
یک مو نہ رفت از رخِ نیکو بیک طرف

مژگانِ او بیک طرفم تیر مے زند
شمشیر مے زند خمِ ابرو بیک طرف

خورشید[2] را وبال بمیزان روا بود

---

[1] خلاصۂ معنی این کہ دیدۂ من بے ہودہ انتظارِ بادِ صبا مے کشید در خاطرم بود کہ بادِ صبا آمدہ زلف از روئے یار خواہد برداشت نظارۂ روئے یار خواہم کرد بادِ صبا آمدہ یک موئے از روئے یار بیک طرف نہ کرد خیالِ من باطل شد دیدۂ من بے ہودہ انتظار مے کشید ؛

[2] آفتاب با یارہ ور ترازو از یک طرفِ ترازو ہم پلہ گردید یعنی مقابل شد ازیں وجہ او را در میزان وبال جائز است بقولِ اخترشناساں آفتاب را برجِ میزان وبال است میزان ترازو بیک معنی است ؛

با یار پلّۂ شد بہ ترازو بیک طرف
وزیری ز شوق مصرع صائب دلم شگفت
گلہا تمام یک طرف آنز و بیک طرف

آتش شگوفہ ایست ز جوش بہار عشق
اخگر نمونۂ ثمر شاخسار عشق۔
جز آہ سرد نیست کہ برخاست از دلم
سروے کہ قد کشد بلب جوئبار عشق
بلبل گلے شگفتہ ز چشم ترت نہ شد
در خاطرت مگر نخلید است خار عشق
یارب چگونہ بال فشاں میرود بباغ
مرغیکہ گشتہ است بدنیا شکار عشق

دورِ قمر[1] بکام نباشد اگرچه غم
آتش زنم بخرمنِ ماه از شرارِ عشق

تنها نه دل مقابلِ گل شد بزخم تیغ
با لالہ تیغ شد جگرِ داغدارِ عشق

خوش کردہ اند رنگِ گل و لالہ عاشقاں
دیرمی دلم خوش است برنگِ بہارِ عشق

برآں سرم کہ نشینم بزیرِ سایۂ تاک
شرابِ ناب بپیاپی کشم بکاسۂ خاک

نگفتمت ز شرابی کہ در رگِ تاک است
ازاں شراب کہ جوشد ز شیشۂ دلِ پاک

---

[1] دورِ قمر یعنی دنیا اگر بمرادِ عشاق نباشد خرمنِ ماہ را خواہم سوخت کہ ماہ بقولِ منجماں و حکیماں مدارِ دنیا ست ازیں وجہ دنیا را دورِ قمر نوشتند مرادِ شعر ایں کہ اگر دنیا مخالفت کند ماہ کہ مصدر و مدارِ دنیا ست برہم خواہم زد دنیا را بنیاد خواہم کشید ؛

زفیضِ مے چو فلاطونِ خم نشیں گویم
خبر ز کیفیتِ شیشہ خانۂ افلاک

برائے عدل نشینم بتختِ کاؤسی
برم پیالۂ[1] جمشید از کفِ ضحاک

زموج خیزیِ مینائے دل دراں محفل
بجائے اشک چکد مے ز دیدۂ نمناک

ہزار پیچ بود گرچہ زلفِ معنی را
بہ نیم لحظ کنم شانہ از دلِ صد چاک

ازیں خیال بزی ہا مرادِ من ایں است
کہ شمعِ عقل فروزم ز شعلۂ ادراک

روم بدرگہِ پرتاب سنگھ شاہجہاں

---

[1] قصۂ ضحاک و جمشید مشہور و معروف است کہ ضحاک سلطنتِ جمشید را جبراً گرفتہ است معنیِ شعر ایں است کہ پیمانۂ جمشید کہ ضحاک از و جبراً گرفتہ است از ضحاک گرفتہ بجمشید خواہم داد عدل خواہم کرد۔

بآرزوے شرف بے خودیم بر خاک
بدور دورِ چنیں پادشہ عجب نبود

کہ از حوادثِ دورِ قمر شوم بے باک
بیادِ مجلسِ او نوش بود اگر چو گُل

پیالہ گیرم و از شوق جامہ سازم چاک
چو فی المثل بزباں آورم سخاوتِ او

شود بخجل مثلِ بحر و ابر در امساک
چو دادِ جود دہد از سر جہانبانی

شہانِ دہر کنند از وجودِ خود خاشاک
چو شیر گیر[۱] بقصدِ شکار مے تازد

ز صولتش بکشد شیر شرزہ سر زمغاک

---

۱ شیر گیر بمعنی دو معنی دارد یکے شیر گرفتن یعنی شکارِ شیر کردن دوم مستیِ شرابِ دریں شعر ہر دو معنی مطابقت دارد کہ در موقعِ شکار قصدِ شکارِ شیر و نیز مستی لازم است

نہ جست شیرِ فلک از کمندِ تدبیرش
شکار گرد و لیکن بہ بست بر فتراک
بر آستانۂ او آسماں کمر بستہ
چو چاکرے کہ بخدمتگری بود چالاک
تبارک اللہ ازیں آستانۂ تعظیم
کہ ہست سجدہ گہِ قدسیانِ عالمِ پاک
بفرقِ دشمنِ جاہش ہمیشہ مے خواہم
کہ بیدریغ زند روزگار تیغِ ہلاک
برائے او ز خدا نیز آرزو مندم
بکامِ دورِ قمر یار و یاورش افلاک
ز سعیِ فکر رسائیش عجب نمیدانم
خزف گہر شود و زہر میشود تریاک
چراغ روج نیابم ز رشحۂ قلمش
کہ ہمتش علم افراخت از سمک بسماک

زسیر پای خیالم نخند اے دیری
کہ رفتہ رفتہ بدریا رسد خس و خاشاک

برچہرۂ بہار گل و لالہ ریخت رنگ
ساقی بیار بادۂ گلرنگ بید رنگ
یارب دریں چمن چہ کنم جام لالہ را
واغم زشوق جلوۂ صہبای لالہ رنگ
ہوشم نبرد جلوۂ مستانۂ بہار
ساقی بخش زشیشہ پری بار[1] رخ فرنگ
دیدم بخواب دوش پری پیکرے کہ بود
رویش چو گل شگفتہ دہانش چو غنچہ تنگ

---

[1] از شیشہ پری بار و سے فرنگ کشیدن اشارت از شراب کشیدن است افسونگران پری در شیشہ بند میسازند بایں تمہید در شعر آمدہ است کہ اے ساقی از شیشہ پری بکش مراد ایں است کہ شراب بدہ ؛

بندِ قبا کشاد و سرِ زلف شانه کرد
مے نوش کرد و مست طرب شد نواخت چنگ
با من بخنده گفت کہ عیش مدام جوے
مے نوش ز شیشهٔ دل و مینا شکن بسنگ
وانگه بر آستانهٔ دارا ے روزگار
بنشیں بروے خاک مکن فکرِ نام و ننگ
پرتابِ سنگ خسروِ عالی نسب کہ ہست
از شوکتش زہرہ شیراں بردم و زنگ
گہ ہمتش قدم بسرِ فرقداں نہد
گہ جز آتش بسیر فلک میزند خدنگ
آہو گہے ز خلق خوشش آرمیدہ است
گاہے ز صولتش ہمہ تن داغہا پلنگ
از فیضِ طبعِ صالح و انصاف پرورش
جویاے صلح آب با آتش بجاے جنگ

بے آبرو ست بحر بدورِ سخاوتش

باشانِ او بجوہ نماند است شان و سنگ

خاکِ درش بفرقِ ملائک نسیم بُرد

بے سُرمہ کرد دیدۂ خوبانِ شوخ و شنگ

قربانِ شوم بطالع و بختش کہ مشتری[1]

با شوق مہ ز ثور بخر چنگ زد شلنگ

از چشمۂ حیات لبا لب پیالۂ

بخشد ترا کہ نیست بہ بخشائشش درنگ

شاہا ازیں نوید بدرگاہت آمدم

چوں گل شگفتہ است کُن دلم از لطفِ رنگ رنگ

اے آنچہ ظاہرت کرم و باطنت صفا

---

[1] در منطقۃ البروج بعد برج ثور برجِ جوزا است بعد برجِ جوزا برجِ سرطان است معنیِ شعر ایں است کہ مشتری کہ سعدِ اکبر است از برجِ ثور برجِ جوزا درمیان گذاشتہ در خر چنگ یعنی برجِ سرطان شلنگ زدہ رفت با ماہ در برجِ سرطان قرآن السعدین کرد بخت و طالع این بادشاہ را شرف و سعادت بخشید

آئینہ مرا ز مروّت گداز زنگ
یعنی بجام تا لیسم از آبِ زندگی
رطلِ گراں بریز کہ پیمانہ نیست تنگ
گر اوجِ ہمتِ تو کند دستگیریم
سہل است کہکشانِ فلک را کشم بچنگ
دیری ہمی بدام مطلبد از خدا ترا
بر سر کلاہِ شوکت و در بر قبای تنگ

در گلستانیکہ گل چیدن ندارد بارِ گل
باغبانش را بجائے خار بر دیوار گل
در دلِ شب غنچۂ دل یکنفس چوں گل شگفت
از بہارِ بے خزاں چیدم سحر بے خار گل
بلبلِ باغِ بہشتم با گلستانم چہ کار
کرد کالائے طبعِ رنگینم کہ شد بیکار گل

کاش از چشمِ سفیدم خونِ دل گردد عیاں
مردمِ چشمم زند بر گوشۂ دستارِ گل

پردے ہیچو تابِ مستوری ندارد عاقبت
فاش میگفت ایں حکایت بر سرِ بازارِ گل

جمع کن زلفِ پریشاں را بگلگشتِ چمن
تا کند حسنِ خداداد ترا اقرارِ گل

آں صنم[1] روزے مگر تشریف آرد در چمن
از رگِ خود بست قیصری در ازل زنّارِ گل

خوش نشاد میکہ کشائیم درِ خزانۂ دل
نگیں جسم مکفا آرم زِ کنج خانۂ دل

---

[1] زنّار شیوۂ بت پرستاں است گل از ازل زنّارہ از رگِ خود بستہ است کہ آں بت کدام وقت تشریف خواہد آورد اشارت معنی ایں است کہ گل عجائبِ مخلوقات است زنّار داری پسند کردہ است زنّار داری و بت پرستی در دنیا شیوۂ عالی نژاداں است شاہدِ حال گل است؛

نگیں جسم چہ کنم از خطا ہوس کردم
بجام جسم بخورم مے ز شیشہ خانۂ دل

بچنگ عود چہ حاجت بطرم چہ نیاز
بمجلسے کہ بگوشم رسد ترانۂ دِل

شراب لعل چہ نوشم بجام زر آلود ست
کہ سر خوشم ز مئے عیش جاودانۂ دل

ز گنجِ سیم و زرم بے نیاز و مطلبم
دُرِ یتیم ز دریائے بیکرانۂ دل

دلست با من صاحبدلاں کوں و فساد
بر آں سرم کہ نہم سر بر آستانۂ دل

جہاں ز سایۂ صاحبدلاں شرف[۱] دارد

---

[۱] شرف سایۂ ہما معروف و مشہور است معنی شعر ایں است کہ در آشیانۂ دلِ صاحبدلاں ہما یعنی دلدار خفتہ است بہمان شرف صاحبدلاں مشرف اند بدیں تسلسل دنیا از سایۂ صاحبدلاں شرف دارد؛

که خفته است همائے در آشیانهٔ دل

ز داغِ عشق دلم بسکه سوخت اے ویرہی
زبانِ شمع زبانم شُد از زبانهٔ دل

از شعلهٔ خوبیِ گل یارب چو لاله داغم
جوشِ بهارِ آتش مے ریخت در ایاغم

از پیچ و تابِ آهم دلسوز من چه پرسی
با شوقِ دودِ آتش آشفته شد دماغم

یکشب بیادِ آتش اے کاش روز گردد
مشعل فروز گردد خورشید در چراغم

در سایهٔ که یارب جا کرده ام که خورشید
روز گرد عالم سرگشته سراغم

با نو بهارِ عمرم بادِ خزاں نسیم است
با غم شگفته خاطر دیگیر از فراغم

در گوشۂ بیاباں داغم چو لالہ امروز
چوں گل پیالہ بر کف دی بود طرف باغم
بیخار نیست یک گل یک لالہ نیست بیداغ
دیرمی گرفت خاطر از سیرِ باغ و راغم

من غلام داغ سدابہارِ آتشم
خانہ زادِ شہر یارِ آتشم
شعلۂ آہم گل و گلزار سوخت
بلبلِ جوشِ بہارِ آتشم
مرغِ آتشخوارم و آتش مزاج
دانہ باید از شرارِ آتشم
ہر شبم از پنبۂ مہ در خطر
شعلۂ بے اختیارِ آتشم

اے منکہ شعلہ بے اختیارِ آتش ہستم در خطر ہر شب باشم کہ مبادا این شعلۂ بے اختیار من بلند شود و پنبۂ ماہ را کہ بر فلک است با آتش سوزد ۔

ہر سحر خورشید را ہم میسزند
روز و شب در انتظارِ آتشم
شمع چون انگشت گیرم در دہاں
طفلِ بد خوئے کنارِ آتشم
سرد شد خاکسترم دیرے ہنوز
بندۂ آئینہ دارِ آتشم

بندۂ خویش اعتقادِ آتشم
چوں سمندر خانہ زادِ آتشم
شعلۂ ادراک شاگردِ من است
درس خواں از اوستادِ آتشم
کاش بخشد خلعتِ خاکستری
خسروِ عالی نژادِ آتشم
باوجودِ روئے گرمِ آفتاب

exalted and august presence and put him to a test. The assiduity and dexterity of this humble one was declared commendable by them.

In conclusion he requests the connoisseurs of the age to examine carefully and impartially these extraordinary conceits invented by the humble writer. If, however, there be any discrepancy, let them not reprehend him, nor grudge him a correction.

Both A and B are required to be well-versed in pronunciation and diacritical marks used in the Persian language and should be possessed of an alert memory. Further, it is essential for them to have practice off and on in this respect lest they should call morning by the name of evening and *vice-versa* at the time of test.

Let this fact be brought to the notice of the enlightened minds of the critics of the age, that though these rare points are easy yet their easiness involves difficulty. Nobody can acquire mastery over them without hard exercise. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) known as Pt. Raja Kaul "Arzbegi" bearing the nom-de-plume of "Dairi", being in service at the court of His Highness the Mahārāja Sāhib Bahādur of Kashmir—may his prosperity endure for over !—invented these quaint conceits and wonderful points in the prime of his youth. Thereafter, he carried on practice in the system with great assiduity for several months. During the period immediately following this invention, these extraordinary gestures became widely known in the paradise-like land of Kashmir. Pt. Rāja Kāk Sāhib, Munshī Telak Chand Sāhib, Shaykh Salāmud-Dīn Sahib* and several other honourable gentlemen met him and subjected him to a test. By and by the report of these subtle points reached the auspicious ears of His Highness Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib the Great, of blessed memory, and afterwards made its way within the exalted hearing of Shri Mahārāja Ranbīrsingh Sāhib Bahādur-asylum of the world. Both the Mahārājas of blessed memory got this humble servant, who was an employee at the royal court, seated before their

---

*These gentlemen were the grandees of the time- Pt. Rája Kák Dhar being the most distinguished one.

vowel yā (ی). A should indicate all the simple letters to B in a manner as would be demanded by necessity and use on various occassions, according to the detailed instructions given above. It is incumbent upon A that when he expresses the letters of a word, he should pause for a second or two, so that B according to his own power of understanding, may form words by combining the simple letters. Further, it is necessary for A that when the gestures of the simple letters are over, he should look downwards so as to coavey to B that the word has ended there, which could be only formed after combining several simple letters Again, it devolves upon A to be alert in delivering such gestures so that if, for instance, he will have to convey the idea of the alif-i-mamduda (prolonged آ -ā), he should wink once and then a second time after pausing for half a second, whereby B may understand that the prolonged alif (الف ممدوده) is meant; otherwise if A winks twice without a pause, B will be misled and take it as the simple dotted letter bā (ب). Again, if, for example, the undotted letter dāl (د) is to be conveyed first and the letter alif (ا) after it, on this occasion too, it is the duty of A to pause for half a second after closing the eyes once, and wink once, in order that B may be able to understand that the letters dāl (د) and alif (ا) are meant. Otherwise, if A winks once, without making a pause after closing the eyes, B is likely to commit a mistake in regarding it as hāi hauwaz (ه). In the case of such points and on the occasion of separating the simple letters to form words it is necessary and essential for A to exercise the utmost caution and care. For B, it is necessary to act vigilantly in receiving gestures from A and compose words from the simple letters so as to grasp verses and anecdotes from the combinations formed.

For figures 100 to 900

When A *i. e.* the gesturer casts a glance to the left, after having winked once, let B *i. e.* the man for whom the gesture is intended, know it to be the letter qāf (ق-q). If A looks to the left after having winked twice, it should mean (for B) the undotted letter rā (ر -r). If A looks to the left after having winked thrice, it should indicate (to B) the dotted letter shīn (ش-sh). If the former looks to the left after having closed his eyes once, it should be regarded (by the latter) as the letter tā (ت-t). If, on this occasion, A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter tā (ٹ-t). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked once, it should be taken (by B) as the letter sā trebly dotted (ث -s). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked twice, it should imply (to B) the dotted letter kha (خ-kh). If A directs his eyes to the left after having closed them once, and winked thrice, it should convey the idea of the Arabic letter zāl (ذ-z) (to B). If A looks to the left after having winked twice, it should denote (to B) the dotted letter zād (ض-z). If A looks to the left after having closed his eyes twice, and winked once, it should indicate (to B) the dotted letter zā (ظ-z).

For the figure 1000.

When A looks to his own shoulder after having winked once, let B regard it as the dotted letter ghain (غ -gh).

Let it be made clear that the gestures given here extend over the simple letters from alif (ا) to the

For figures 10 to 90.

When A looks to the right after having winked once, B should know that it means the letter yā as a vowel (ى -y).* If the former looks to the right after having winked twice, it should indicate the Arabic letter kāf (ک -k) to the latter. If, on this occasion, A looks upwards, it should stand for the Persian letter kāf gāf (گ -g) for B. If A looks to the right, after having closed the eyes thrice, it should denote (to B) the letter lam (ل -l). If A looks to the right, after having closed the eyes once, it should suggest (to B), the letter mīm (م- m). If A looks to the right after having closed the eyes once, and winked once, it should be regarded (by B) as the letter nūn (ن-n). If A looks to the right after having closed the eyes once and winked twice, it should be taken (by B) to mean the undotted letter sīn (س -s). If A looks to the right after having closed his eyes once and winked thrice, it should be regarded (by B) as the undotted letter 'ain (ع-'a). If A casts a glance to the right after havng closed the eyes twice, it should mean (for B) the letter fā (ف -f). If the former looks to the right, after having closed the eyes twice, and winked once, it should denote to the latter the undotted letter sād (ص-s).

---

* Yā (y) like the English y, is sometimes a consonant and sometimes a vowel; in the former case it has the sound of y in "youth". As a vowel, it serves when preceded by Kasrah (ِ), to form the long vowel i as sounded in 'police" or e as sounded in "where"; and with fathah (َ) the diphthong ai as sounded in "aisle". (Persian Dictionary by Steingass).

System" towards B *i. e.* the person for whom they are meant. Let B combine the simple letters so as to form into verses and anecdotes with the aid of his own intelligence. An explanation and exposition of the same is in this wise:—

For figures 1 to 9.

Let A wink once and B take it to be the letter Alif (ا). If he winks twice let the latter regard it as the single-dotted letter bā (ب -b). If, after having winked twice, the former looks up wards, it should be taken to mean by the latter, the Persian letter bā (پ -p.) If A winks thrice, B should know it to mean the letter jīm (ج -j) and if he (*i. e.* A) looks upwards it should be understood to stand for the Persian letter jīm (چ -ch called che). When A closes the eyes once, B should know it to be the use of the letter dāl (د -d). If on such an occasion A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter dāl (ڈ -d). If he (A) winks once after having closed the eyes, it should mean the letter hāi hauwaz (ه-h), for B. If A winks twice after having closed the eyes, it should be treated (by B) as the letter wāv (و -w, v). If A winks thrice after having closed the eyes, it should convey the idea of the dotted zā (ز -z) to B. If A winks thrice after having closed the eyes and looks upwards it should suggest (to B) the Persian letter zā (ژ -zhe). If A closes the eyes twice it should mean (for B) the undotted letter hā called also he (ح -h). If A winks once after having closed the eyes twice, it should mean (for B) the undotted letter tā (ط -t).

by Idris to denote his single name to the Maulvī, were opprobrious and out of place. If these could be expressed in a simpler form, it would be better and more desirable. He thought and pondered over the matter for two days. After all, through the "Abjad System"* of calculation which he remembered by heart, he determined and evolved a system of catching hints from the gestures of eyes, and glances cast to right and left. For about two months with the co-operation of an elderly gentleman, who passed away from this world a long time back, he worked hard to practise the art of catching and conveying hints, so that he set up the system in the following way and method :—

Let A *i. e.* a gesturer make gestures with his eyes and glances cast to right and left in accordance with the calculation of the simple letters under the "Abjad

---

* Arrangement of the Arabic alphabet, according to the numerical value of the letters from one to a thousand, as follows :—

Abjad (ابجد, ا=1, ب=2, ج=3, د=4—)
Hawwaz (هوز , ه=5, و=6, ز=7)—
Hutti (حطی , ح=8, ط=9, ی 10—)
Kalaman (کلمن , ک=20, ل=30, م=40, ن=50—)
Sa'fas (سعفص , س=60, ع=70, ف=80, ص=90—)
Qarashat (قرشت , ق=100, ر=200, ش=300, ت=400—)
Sakhiz (ثخذ , ث=500, خ=600, ذ=700—
Zazigh (ضظغ , ض=800, ظ=900, غ=1000—

The arrangement is called Abjad ابجد from the name of the combination formed from the first four letters,

Exposition of the Gestures invented

(By The Author)

During the present pleasant period a few lines are being recorded for the diversion of the eager-minded persons of the age who are seekers of rare subtleties and extraordinary conceits, as follows:—

Many years ago, there was a wonderful note-book in the house of this humble one (*i. e.* the author). One day in the early part of his youth he was perusing that wonderful book. Under the heading of "Anecdotes", it was recorded therein, that a person got an audience of Maulvī Jāmī, who said to him, "What is your name?" That person made no reply but only got up and remained standing. Then he bent double and thereafter passed his hand thrice over his beard shaking it off each time. On observing these gestures Maulvī Jāmī thought over them and said, "I have discovered that your name is Idris by your indicating the same from the letters Alif (ا) and Dal (د) respectively by your standing posture and bending low, while by passing your fingers and shaking them off from your beard three times it has been suggested that you have dropped three dots from the word 'Resh' (ریش).* You have thus described that your nāme is Idris (ادریس)." That person smiled and acknowledged it. Hence in the course of going through the book this idea forthwith flashed across his mind that so many gestures as were employed

---

* By combining the letters ا, د and ریش without three dots, i. e. ریس the word ادریس (Idris) is formed which is a name.

For no individual is devoid of a fault.

He now concludes his apology with this select verse of Zuhūrī :—

I am too low to knock at the door of apology,
While thou art too great to put me to shame for
my shortcomings.

hand. He also recorded in the concluding pages of the book quaint conceits of rare subtlety that he had composed earlier, in the hope that these would be submitted before the august presence of His Highness Shri Mahārāja Pratāp Singh Bahadur-the asylum of the world,-may whose kingdom endure for ever! He further hoped that these verses would be printed at a press through the good offices of the above mentioned exalted prince with a view to their becoming widely known in the various parts of the world so that in the first instance, the good name of His Exalted Highness. whose attributes and good qualities are recorded in this book. may be mentioned by the age and remain a momento in the world, and secondly the name of this humble one may also become immortal here. In all humility he now requests the great masters of every land and the critics of the age to study this *Diwan* composed by this humble one with a fair view from cover to cover, for it is a poetical work, wonderful in its execution and contains sententious topics as well as elegant ideas after having been decorated like a new bride with a paraphernalia adorned with the ornaments of lustrous jewels of *qasidas* written in eulogy of His Exalted Highness Shri Mahārāja Sāhib Bahādur-Ruler of Jammu and Kashmir-the benign sovereign of the age, and therefore, deserves praise and appreciation. If, however, in the opinion of any of the connoisseurs of the age there appears a flaw in the subject-matter or phraseology thereof, let him be good enough not to offer censure or find fault with it, but rather connive at the defects and suggest corrections, for says a writer :— Verse:—

If you come across a flaw, connive at it and
do not offer censure,

The meaning of this fine verse worked up his mind in such a way that he continued reciting it over and over again for several days. Consequently this idea dawned in his mind that the world is transitory and of passing nature, and that it would be a matter of gratification to leave a name behind here. He, therefore, chose to compose verse. Though on account of the responsibilities of Government service that devolved on him while holding the honourable post of the office of intelligencer and ocnstant attendant at the courts of Shri Mahārāja Gulābsingh Bahādur and Shri Mahārāja Ranbīrsingh Bahādur of blessed memory, with a view to submit reports on the events and incidents taking place in the land of Kashmir and the cases of complainants. this humble one had little time at his disposal, yet owing to his inborn tendency and liking, he busied himself in composing verses off and on and designed sententious poems and ornate *ghazals.* During the early period of composing verses, he composed a chronogram on (the construction of) the Shri Gadādhar Jī Temple situated at Narsinghgarh, that was erected at the suggestion of the great sovereign Sri Mahārāja Gulābsingh, Next, in the year 1907, he composed a chronogram on the birth of the gracious ruler-Shri Mahārāja Pratāpsingh Bahādur-the asylum of the world-may his prosperity endure for ever and his shadow extend in perpetuity! These are included in this *Diwan* at the end, after the *ghazals* and *qasidas*. Afterwards during his spare time he composed choice *ghazals* and exquisite *qasidas* from time to time which remained preserved on stray pieces of paper in his house. Recently at the suggestion of a sincere friend of his it struck him that he should gather his brilliant verses, which similarly he did collect and compile in a book form after having written them in a beautiful

His Highness, the late enlightened ruler, Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib Bahādur the Great, of blessed memory[2] -may whose blessings endure for ever!,-held a post of great honour and dignity. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) too, succeeded in securing the honour of service under the above-mentioned Mahārāja Sāhib Bahādur through this very connection and agency. During this period owing to the ever-increasing prosperity of his illustrious father and the attainment of the honour of his service the house of this humble one known as Pt. Rāja Kaul "Arzbegī" and adopting the nom-de-plume of "Dairi", formed a rendezvous for the people of Kashmir. Most of the scholars, learned men, astrologers, poets and wits used to flock there to enjoy the company of this humble one. One day a witty gentleman recited this charming excellent distich :—

سکندر سد نمے بستے کہ نامش در جہان ماند
دو مصرع را توانستے اگر بایک دگر بستن

Alexander would not have raised the Wall* to perpetuate his name in the world,

If he could only compose two hemistiches together.

---

1. Jannat-makán. Resting in paradise (in speaking of a deceased person).

*Alexander the Great is supposed to have built the Great Wall of China to prevent the tribes of Gog and Magog (Yájúj-u-Májúj) from overrunning the world. The wall is called Sadd-i-Sikandar (the Barrier of Alexander).

May O Lord! be in a state of unwholesomeness till the Day of Resurrection!

I have not described even the smallest measure of his excellencies,

For my mind was afraid of his being affected with the evil eye,

Though I have said little in his praise and prayer,

Yet this scantiness on my behalf is no less than legitimate enchantment.[1]

My thought is sublime in memory of him
Which shall depart from my head only after the latter is gone.

Through the ennobling[2] attitude, of this monarch of the age O God

Exalt me and let the enemy be down trodden!

The reasons that led to the composition of the book and an account of the family history and lineage of the author.

Let the aspect of this fact be mirrored on the looking-glass of the enlightened minds of the age to the effect that the illustrious father of this most insignificant one among mankind (*i. e.* the author), known as Pt. Ram Chand Kaul alias "Arzbegī," being employed of late as a close associate in office under the authorities of the Kashmir Province and as a personal attendant in particular, at the court of

1. Sihr-i Halál Legitimate enchatment; lawful magic. Magic, according to Islám is illegal and unlawful. Poetry is regarded as an enchantment but a legitimate one.

2. Tashrif. Ennobling; exalting; honouring; a robe of honour.

condition of the high and the low is polished and a Solomon-like enthroned one through whom the eyes of the aspirations of people in general are anointed with the compound of collyrium and ground pearls[1] of his special favour. The mansion of the earth and sky is stable through the solidity of the pillars of his justice. and the palace of the dominion of the abode and the dweller is set up firmly with the stay of legs of his equity. The doors of the objects of people belonging to various regions are possible to be unlocked with the keys of his generosity and benevolence. The bed-chamber of the hopes of the small and great is illuminated with the lamps of his grace and beneficence. The garden of the age is verdant with the trickling caused by the drizzle from the showery clouds of his overflowing bounteousness. The rose-bed of the earth is evergreen with the dripping from the raining clouds of his innumerable benefactions. The dungeon of the world is brightened up with the candle-light of his sun-illuminating enlightened judgment and the assembly of time is endowed with lustre and brilliance emanating from the torch of the moon comprising the beams of his world-subjugating fortune. Verse:—

The prince of sublime lineage-Pratāpsingh,
To whom the King of stars[2] is a servant in spite of all his splendour,

Due to his perfection there is a scar in the heart of the moon,

Guard against decline his Government, O God !
The star of his enemy's misfortune

---

1. Kuhl-úl-Jawáhir, collyrium mixed with ground pearls.
2. By the king of stars the Sun is implied.

While it is not, as well, meet to observe silence
regarding the eulogy of the King.

The dignity of verse has surpassed the sky

On account of its describing the praises of the
King of Jammu and Kashmir.

Excellent is the illustrious ruler and glorious the crown-wearer of heaven-like authority, the decorator of the assemblies of sovereignty and kingship, the elevator of the victory-securing standard of royalty, the crown-adorner of the heads of felicity and good fortune, the throne-ornamenter on the dais in the court of dignity and grandeur, the reviver of the ways of justice and equity, the eraser of the signs of tyranny and oppression, the choicest ode of the *diwan* of the day-to-day increasing dominion, the royal distich[1] (best verse) of the select *qasida* of the world-empire, the elegant exordium on the topic of kingly achievements, the frontispiece of the fresh paintings in the office of the kingdom, the index to the volume of monarchy and imperialism, the title-page of the scroll of state and government, the world-illuminating sun across the sky of consideration for mankind, and the light-acquiring moon from the torch of custody of territories. He is an asylum of the world[2] under whose shady shadow of munificence the heads of worldly people are in peace, an eminent potentate the threshold of whose sky of loftiness has been rubbed by the foreheads of creatures by prostrations. He is an Alexander-like (fortunate) one through the glazer of whose universal bounty the mirror of the

---

1. Shāh bait, the royal distich; the best verse of a '*ghazal*.'
2. Jahán-panáh, asylum of the world; a king.

creation. It is He who has maintained with freshness the flowers of variegated colours in the form of beings in the garden of invention while the atoms of all the created things have been illumined by borrowing the flashes of His bounties and the torches of the moon and the sun have been enriched with resplendence by acquiring light from the beams of His perquisites. The introduction to His abundant praise is beyond the scope of expression for the tongue-baffling pen. The exposition of His attributes is too vast to be contained within the speech of the eloquent speakers. The Universal Reason[1] is bewildered and at a loss to understand the subtle mysteries of His power. The far-reaching wisdom is confounded and perplexed in unravelling the abstruse matters of His knowledge. Verse :—

O eloquent speaker! how long wilt thou exert
thyself to describe His unity?

For, far away is the goal thou art in search of.

If every hair of mine were to turn into a tongue,

And recite His praises,

Even then would I be asleep (incapable of
achieving success) due to my tonguelessness

And not give utterance to even one spark of
gratitude out of a hundred.

It is impossible to indicate the trace of the
Traceless,

1. "Aql-i-kul", the Universal Reason called also "Aql-i-Awwal, used in the sense of "Natural genius" or instinct; the throne of God, the Holy Spirit, Prophet Muhammad, Archangel Gabriel.

the universe form only a factor of the collection of the wonders of His wisdom. He has endowed the *qasida*[1] of the bright day with abundant beauty through the initiatory verse[2] of the world-illuminating sun and has bestowed plenty of decoration on the apt hemistich of the crescent out of the dots of stars and planets. He has preserved the verse-composition[3] of the administration of the affairs concerning the cities and countries with the binding[4] of the unerring schemes of the illustrious sovereigns and ornamented the leaves of the management pertaining to the matters of the kingdoms and dominions with the fringe of the marginal lines[5] of the counsel proceeding from the ministers of the stable government. He has favoured the rose-garden of the inhabitable globe with a new freshness of the vibrations of the breeze of justice emanating from the emperors[6] of cheerful looks and lent unlimited verdure to the orchard of the world with the blowing of zephyrs coming from the equity administered by the diplomatic counsellors. Various aromatic plants[7] of creatures have been planted by Him in the soil of

---

1. Qasidā, a poem corresponding to an elegy in English but of a wider and more varied scope, containing a panegyric, satire, description etc.

2. Matla', an opening verse of a poem each hemistich of which contains a rhyme.

3. Manzúma, a book of composition in verse, also a string of pearls.

4. Shirāza, binding of a book, a pivot.

5. Jadáwil, plural of "Jadwal", a marginal line, a schedule, a rubric.

6. Khawáqin, plural of Kháqán, Emperor of China or Chinese Tatary, now used for any emperor.

7. Riyáhin, plural of "Rayhàn", sweet basil, any aromatic plant.

Introduction By the Author

In praise of God and Shri Maharaja Pratapsingh Bahadur, Ruler of Jammu and Kashmir State.

Boundless praise and infinite thanksgiving befit the Writer of the mandate of destiny who adorned the whiteness of morning in the *diwan*[1] of the universe with the golden rays of the sun; who embellished the blackness of dark evening with the points of stars in the *masnawi*[2] of the cosmos; who inscribed the prose of the constellation Nasra[3] and the verse of the Pleiades on the flagstones of the pages of the heavens; who engraved the characters of the discovery of creation on the leaves of the strata of the earthly spheres; who arranged in perfect order the volume of the world with the system of the septet of continents[4] and organised ineffably the terrestrial globe with the triadic prose of the three kingdoms[5] of nature; who recorded the quintet[6] of the five senses in the note-book of the contingent existence and who composed the quatrain of the four elements in the book of the human bodies. Individual creatures are only a point recorded by the pen of His omnipotence. The component parts of

---

1. Diwān, a collection of poems, a poetical work.
2. Masnawí, a poem composed of distiches corresponding in measure, each consisting of a pair of rhymes.
3. Nasra, two small stars in the nose of the sign Leo forming the eighth house of the moon.
4. According to the belief of old Persian writers the whole world was divided into seven climes or continents.
5. Three kingdoms of nature, i. e. mineral, vegetable and animal.
6. Mukhammas, a poem of several strophes each consisting of five half-verses.

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indifferent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Dīwān is as follows:—

1. Ghazal-1918 verses.

2. Qasida-179 verses besides one Mukhammas of 11 stanzas each consisting of 5 hemistiches.

3. Fragments-41 verses.

4. Quatrains-10.

5. Chronograms-47 verses.

The text of the Dīwān has been prepared in accordance with the MS. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greatest care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indiffrent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Dīwān is as follows:-

1. Ghazals-1618 verses.

2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.

3. Fragments-61 verses.

4. Quatrains-10.

5, Chronograms-47 verses.

The text of the Dīwān has been preparrd in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

Through the generosity of the Jamshed of the world-Pratāp Singh,
The world is exhilarated without the obligation of a wine-cup.
He has not only constructed a bridge in Kashmir for the public good,
But also benefitted India, Sind and Kabul through his universal favours.
The hearts of the people of the world, due to Pratap bridge, are in full bloom as one rose follows another,
Even the sun and the moon in the sky are happy and smiling like a rose.
I went across the river and discovered the date (of the construction) of the bridge.
"O God ! honour of the rose-bed of Kashmir lies in this bridge.*"

What has been said above on the merits and demerits of Dari's poetry which has been illustrated by quotations from his various sections will, I hope, suffice to show his position as a Persian poet not belonging to Irān. There is one prominent feature in him which deserves mention here and the reader is not likely to fail to notice in the course of the *Diwan* at a glance and that is his "fiery disposition" which exhibits his fondness for the frequent use of the word "fire" in all its shades of meaning and possible forms of expression to denote his strong passion and enthusiasm. Though, as I have said elsewhere

*The letters used in "*Abruy-i-gulshan-i-Kashmir ya Rab in pul ast*" minus the letter *dal*-the first letter of '*darya*' give the date 1952 Bikrami according to the '*Abjad* System'. In the first hemistich of this verse the words "*az sar-i darya guzashtam*" means 'I went across the river' as well as, 'I have omitted the first letter of the word '*darya*'--letter '*dal*' (*i. e.* deducted the numerical value of '*dal*' in this calculation).

بهرِ تاریخِ تولدّ چہ نگارم بہ ازیں

کہ فلک گفت بہا غنچۂ امید شگفت

The Gardener (God) out of his world-adorning kindness
Showered flowers over my head causing my heart to bloom like a rose.
Fortunately a son is born to me today,[1]
My fate came to my help while that of the enemy has gone to sleep.
What should I inscribe better than the following to commemorate it ?
'The sky said, "How excellent the bud of hope is in blossom" '.[2]

2. Commemorating the construction of the Pratāp Kadal (probably the present Amīrā Kadal *i. e.* the 1st. Bridge of Srinagar).

از سخاوت هاے جمشیدِ جهاں پرتاب سنگھ

یک جهاں مست طرب بے منت جامِ مُل است

نے همیں کشمیر را پُل بست بهرِ خیرِ عام

بهره یاب از فیضِ عامش هند و سند و کابُل است

اهلِ عالم را دل از پرتاب پُل گُلگُل شگفت

مهر و مه هم بر فلک شاداں و خنداں چوں گُل است

از سرِ دریا گذشتم یافتم تاریخِ پُل

آبروے گلشنِ کشمیر یارب ایں پُل است

---

1. *Qurratu'l 'ain*-coolness *i. e.* lustre and brightness of the eye, a term used for a 'son'.
2. The letters used in "*Beha ghunchai ummid shuguft*" give the date 1921 Bikrami according to the "*Abjad* System."

از خاکِ درگہِ تو شرف یافت کائنات
بدنامِ روزگار عبث سعدِ اکبر ست
تسخیر کن تمام جہاں را چو آفتاب
اے آنکہ همّت تو ز افلاک برتر ست
گردِ سرِ تو گردم و جاں را کُنم نثار
یاقوت نا پدید کُہربا میسر ست
شاها بدورِ دورِ تو از چرخ ایمنم
دشمن اگر قوی ست نگہباں قوی تر ست
درخدمتِ تو رفت همہ خورد سالیم
پُورِ مرا بحال شدن از تو در خور ست
دورِ قمر بکام و سپہرت غلام باد
تا دورِ دورِ شوکتِ خورشیدِ خاور ست

The poet has composed about a dozen chronograms, which are the outcome of a laboured mechanical process, to commemorate certain events of births, deaths and marriages etc. This most artificial form of verse does not, in my opinion, deserve to be ranked even with an ornate *qasida* in view of its possessing no merit except that of giving the date. Here are two of these chronograms :—

1. Commemorating the birth of one of his sons-Pt. Vasa Kaul.

باغبانم کہ بفضلِ چمن آرائے جہاں
گُل زدم بر سر و مانندِ گُلم دل بشگُفت
قُرة العینِ من امروز بخوش طالع زاد
طالعم کرد مدد طالعِ بد خواه بخُفت

شعری بر آسمان بمثل با سُہیل گُفت
فرخندہ بخت شاہ ز فرخندہ اختر ست
از بسکہ دادِ جُود و کرم داد در جہان
مُفلس خزینہ دار و قلندر توانگر ست
تیغش بکف چو پورِ پشنگ است در مصاف
تاجش بسر بمسندِ شاہی چو نوذر ست
ہم پنجگی بہ پنجۂ شیرِ فلک کند
از بسکہ در مصاف دلیر و دلاور ست
منّت پذیرِ خنجرِ اُو عندلیب شد
گُلہا شگُفتہ برسرِ دشمن ز خنجر ست
پوشد اگر ہزار زرہ جاں نمے برد
از خنجرش ہلاکتِ دشمن مقدّر ست
سیمُرغ را نہ بست بفتراک درشکار
در خاطرش پسند کُجا صیدِ لاغر ست
تفسیرِ این رسالہ عطارد کند تمام
عاجز ز شرحِ حدِ ثنائش سخنور ست
شاہا منم فدائے در و خاکِ درگہت
با دوریِ درت دل و جانم مکدر ست
زین در کُجا روم درِ دیگر چرا زنم
دولت دریں سرا و کشائش دریں درست

خیال نادره ام نیست کم ز سحرِ حلال
اگر قبول کند طبعِ بادشه ز کرم
کُنم قصائدِ وصفش بآبِ زر تحریر
بارمُغان بفریسم بروس و طُوس و عجم
چرا نه خدمتِ منِ یادِ خاطرش باشد
که بر سرش ننوشت است حرفِ سهو قلم
ز قیل و قال دلِ شه مباد رنجه شود
که میکنم بدعا ختم نامه بے جانم
بآفتاب بود تاکه سایه همسایه
مباد از سرِ آفاق سایهٔ اُو کم
ریاضِ سلطنتش باد از خزان ایمن
بهارِ زندگیش باد تا ابد خرّم

(2)

شاهِ زمانه را که فلک یار و یاور است
دولت غلامِ درگه و اقبال چاکر است
کیخسروِ زمانه سلیمانِ روزگار
زیرِ نگینِ خاتمِ او چرخِ اخضر ست
از عرش تا بفرش عیان است و آشکار
هرتاب سنگه پادشهِ داد گُستر ست

مثل زدند بسے از سعادتِ بخشش
چو مُشتری و قمر را دو چار شد باهم
عجب مدار اگر یکقلم جهان گیرد
کہ بودہ است جہاندار درجہان قدم
کفش همیں نہ کسے را عیاں دهد زر و سیم
کہ مے نہد بدل ریشِ کس نہاں مرهم
چو چارہ سازِ جہاں دید همّت و رائش
سپهر گفت بترکِ فساد و رائے ستم
خبر ز ترکِ سلح شورِ آسماں گیرد
برائے جنگ چو گردد سوار برادهم
ز چار آینۂ هر چند دشمنش زد لاف
دو نیم کرد سرش را بزخم تیغ دو دم
ز رشک سوخت دل آفتابِ عالمگیر
چو همّتش علم افراز گشت در عالم
بوصف ذات و صفاتش عطارد و برجیس
یکے سفینہ و دیگر رسالہ کرد رقم
نگین اُو ست کہ دور قمر مُسخّر کرد
جبین او ست مُنوّر چو نیّر اعظم

اگرچہ خلق بہ پیری کنند فکرِ عدم
زرنگِ عارضِ گُل داستاں مگو بُلبُل
کہ رُوے یار چمن را کشیدہ است قلم
چہ خوش بود کہ دریں باغ خسروِ خوباں
بتخت گُل بنشیند کشد پیالۂ جم
غنیمت است اگر طے شود بپاے خیال
کہ پیچ پیچ رہِ عشق هست و خم در خم
بجاے بادہ اگر خوں خورم روا باشد
کہ دل بہ بزمِ طرب میخورد قفا از غم
غزل بہ طرفِ چمن خواند یک سحر دیری
چناں کہ مُرغِ سحر شد خموش بُلبُل هم
گرفتہ است بکف جامِ مے گُل و نرگسِ
مگر پیالہ زدند شاہ در چمن پیهم
شہِ زمانہ کہ پرتاب سنگہ مے نامند
سمر ز ناموریها ز هند تا بہ عجم
نظیر اُو بجهاں کیست از جهانداراں
بسیرت ملَکی و بصُورتِ آدم
خلل پذیر نگردد ز انقلابِ جهاں
اساسِ عدل ازو محکم است و مستحکم

conventions both in respect of form* and subject-matter. As almost all the Persian panegyrics have been produced under the stress of greed for money and do not express any spontaneous idea or sentiment but only exhibit the results of the pretended feelings of a poet and a display of his style full of affectation, they can hardly deserve the attention of the reader. Those who have made a close study of such poems in Persian will, I believe, agree with me in declaring them not only to be base and low but extremely repugnant to a man of sound taste and confer little credit on their authors In the course of longer *qasidas*, however, there are, no doubt, a few charming verses to be met with in the form of exordiums but these are composed by the poet merely to create a happy atmosphere with a view to please the fancy of his patron. I cannot afford to omit a few specimens from this section of Dairī's poetry which whether good or bad will satisfy the curiosity of the reader. I think it unnecessary to add a translation of them:—

(1)

شده است گردنِ یارم ز رشتۂ دُر خم
برشتۂ رگِ گُل میکشم دُرِ شبنم
بپایِ نازکش از شبنم گُل آبلہ‌ها ست
عبث بہ سیرِ چمن رنجہ کرد یار قدم
شبابِ من بخیالِ دہانِ یار گزشت

* As regards the form of a *qasida*, it consists of the following parts:—

(a) *Matla'* the opening line (b) *Tashbib*-exordium (c) *Gurez* or *Gurez-gah*-the transition verse (d) *Madh*-panegyric proper (e) *Maqta'*-the closing line. Of these (b), (c) and (d) are generally the main parts.

I would cast a glance at the corner of her orchard
And smell her thornless freshly-blossomed rose
For her beauty is a spring never visited by autumn.

How happy it would be for me to be exactly in front of her,
And draw her tresses to my side!
Fix a gaze on her face without any interruption,
Fall in the dust of her street,
For this earthly body is a burden to my soul.

Come O Ṣāqī[1]! keep on giving me a cup
For I am ever in search of wine.
I shall cross the dark path with the (aid of the) brilliance of wine
And find a clue to the Water of Life[2]
For the wine-hue serves the purpose of a lamp to lovers.

I am wrong when I say that I am a lover of Sāqī,
I am rather intoxicated for ever through the wine-cup of love;
I am not a haunter of taverns but an eternal mystic,
How can the sorrows of the world overpower me?
My heart is in a state of ecstasy due to everlasting enjoyment.

As regards his *qasidas* Dairī has not failed to maintain the general standard and character of similar writings of some of the panegyrists, in following their

---

1 *Saqi* means a cup-bearer.

2 Water of Life or Immortality is said to be in a dark region.

کنم نظّارهٔ رُوئش برابر
شوم با خاک در کُوئش برابر
که خاکِ جسم بر جانم گران است

بیا ساقی بده جامم پیاپے
که دائم آرزومندم پۓ مے
ز رنگِ مے رهِ ظُلمت کُنم طے
بآب زندگانی مے برم پے
که رنگِ مے چراغِ عاشقان است

غلط گُفتم کُجا ساقی پرستم
مگر دائم ز جامِ عشق مستم
خراباتی نیم رندِ الستم
غمِ دنیا چه سازد زیر دستم
دلم سرمستِ عیشِ جاودان است

There is no rose without a thorn in the garden of the world.
Where is the spring that has not autumn in its wake ?
Where is a pleasure that is not twin to sorrow?
I do not like such a rose-bed for the reason
That here the rose smiles and the nightingale laments.

Happy would be the day on which in the beauty-market of a sweetheart
I would sell my life in exchange for a sight of her !

Apart from five or six *qasidas*, the *Diwan* includes also one *Mukhammas* (Fivesome) in praise of His Highness the late Maharaja Pratapsingh Bahādur in which as in all of the *qasidas*, he has been extolled to the skies by the poet after the fashion of the Persian court-panegyrists whose object was nothing but extracting money from their patrons probably with a view to secure the goodwill of His Highness and to show that he could do justice to this form of verse-making too. This poem, which consists of eleven strophes, contains ideas other than those of panegyric in five of them and are expressed in comparatively graceful language. I reproduce these here :—

گُلے بے خار در باغِ جہاں نیست
بہارے کوکہ دنبالش خزاں نیست
کُجا عشرت کہ با غم تواماں نیست
پسندم ایں چنیں گُلشن ازاں نیست
کہ گُل خنداں و بُلبُل در فُغاں است

خوشا روزے کہ در بازارِ یارے
فروشم جاں خرم دیدارِ یارے
بہ بینم گوشۂ گلزارِ یارے
ببویم نوگلِ بے خارِ یارے
کہ حُسنش نوبہار بیخزاں است

چہ خوش باشد روم سُوئش برابر
بسوے خود کشم ہُوئش برابر

The quatrains composed by Dairī, though very few in number, are not of a mean order when placed side by side with the quatrains of some of those poets, who have been appreciated for this art without being recognised as masters of this branch. I have selected two of them here as a specimen :—

1

یک بوسہ ازاں بہا گفتند کہ جاں ارزد
چوں نیک بسنجیدم گُفتم کہ جہاں ارزد
محروم خریداراں رفتند ازیں سودا
گُفتند کہ نتواں گفت ایں ارزد و آں ارزد

2

گر طالبِ وحدتی ز انبوہ گریز
زیں سنگدلاں بجانبِ کوہ گریز
از الفتِ خلق ہست کُلفت حاصل
غمخوارِ کسے مشو ز اندوہ گریز

1

People said that one kiss imprinted on those lips was worth life,
When I weighed (this statement) well, I declared that it was worth the world.
The customers went away being deprived of this bargain
And said, "One cannot say that it is worth this or that."

2

Avoid a multitude if you are a seeker of Unity!
Flee to a mountain from these heartless people!
Affliction accrues from attachment to mankind,
Do not concern yourself with anyone, rather keep away from worries.

Although the bird of my heart has broken wings,
Due to this breakage it has been provided with a thousand feathers.
Although the stroke of heaven is fierce,
Its courage is due to my heart and liver (i. e. encouraging spirit).
I am independent of the sweethearts of the world,
For my heart has (in view) a different beloved.
The heart and sweetheart are not separate from each other.
This fact is known to one who is a knower (of mysteries).
O dervish (beggar) seek wealth from me,
For my heart possesses treasures of gold.
One day the old man of the idol-house inside it, said to me
"Look at the face of the heart which is manifest".
I said to him, "How can my eyes which are bereft of sight,
See the face of the heart ? "
He endowed me with sight by casting a glance on me,
And uttered a word which was very brief.
I repeated that word and saw the face of the heart,[1]
This is what befell me.[2]

---

1. By 'the face of the heart' is meant the reflection of the Divine Being which according to Sufis can be perceived through its purity.

2. Strictly speaking the language of the last four verses is defective. The last word "*darad*" has been wrongly used instead of "*ast*" or "*bashad*". It is an innovation to which many of the Persian poets of Kashmir were prone without having any authority to do so. It is just possible that in the second verse also the poet may have used "*darad*" in the same sense. In that case its meaning would be: "If the stroke is fierce my courage is possessed of heart and liver (i. e. is indomitable)."

In addition to *ghazals,* which have been discussed above at some length, Dairī has composed a few miscellaneous poems containing *Muqa'tta't* (Fragments), *Ruba'yyat* (Quatrains), *Qasidas* (Panegyrics) and *Tarikhs* (Chronograms). As a specimen I give below some verses from each category. One of the fragments is as follows :—

گرچہ مرغِ دلم شکستہ پر ست
از شکستن هزار پر دارد
گرچہ زخمِ فلک جگردار ست
همتّم از دل و جگر دارد
بے نیازم ز دلبرانِ جهان
کہ دلم دلبرِ دگر دارد
نیست از هم جُدا دل و دلبر
داند آنکس کہ این خبر دارد
دولت از من بخواه اے درویش
کہ دلم گنجهاےِ زر دارد
پیرِ دیرم بہ دیر روزے گُفت
روےِ دل بین کہ جلوه‌گر دارد
گُفتمش روےِ دل چساں بیند
دیدهٔ من کہ بے بصر دارد
از نگاهے بصارتم بخشید
خواند حرفے کہ مختصر دارد
خواندم آن حرف و رُوے دل دیدم
ماجراےِ من انیقدر دارد

That the water of life may continue to run for
ever in his stream.

ز شعرِ دیریٔ کشمیر لذّت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیرینش زہے طبعِ غزل گوئش

My mouth is filled with relish through the verse
of Dairī of Kashmir,
How excellent are his sweet verses and how fine is
his poetic genius.

It has been already remarked that Dairī is primarily a ghazal-writer and though he has prominent classical touch in his verse he has very little to offer on mysticism. What Dr. Nicholson says about Shaykh Sa'dī in his introduction to the Dīvāni Shams Tabrez, quoting from the remarks of the Tabrez editor, holds equally true in his case. He says:—"His *ghazals* are extremely elegant and exceedingly beautiful but the thoughts will prove to be mostly profane (مجاز) and the diction full of amatory conceits (ناز و نیاز)". It should, however, be pointed out here that there has been a tendency among the people in the East to extract a spiritual meaning from even the most profane verse of a poet by attributing a metaphorical or allegorical significance to his words and terms. If this method is applied to the verses of Dairī, some of them, no doubt, are sure to yield this result. But in my opinion the reader is not justified in forcing such a meaning from it, which neither the context nor the expression can give us irrespective of the fact whether the poet intended it or not. Of course there are to be found, as in the case of almost every Persian poet, a few verses here and there in the *Diwan* which are free from amatory conceits and deal with topics other than those of love but these are "few and far between".

That every nightingale (*i. e.* poet) has cherished a desire for a rose (*i. e.* an idea) which is ideal in the colour of its realism.

شعرِ دیری شعلہ انگیز است در اطرافِ هند
بسکہ تیز است این غزل آتش بایران افگند

The verse of Dairī is blazing with flames throughout India,
This *ghazal* is extremely inflammatory, it will set fire to Irān.

نمک کشمیر را از شعرت اے دیری فراوان شد
کنون شورے بملکِ قندهار و کابل اندازم

O Dàirī! thy verse has provided Kashmir with abundant salt (i. e. animation and charm),
Let me now raise an uproar* in (provide with salt i e. charm) the countries of Kābul and Qandahār.

دیری از کشمیر تا ایران زمین یارا کراست
تا تلاشِ این زمین طبعِ غزل‌گوئش کند

O Dairī! who is there who has the power to claim a poetic disposition
In trying his hand at this metre from Kashmir right up to the land of Irān.

ازین اشعار تر یارب کہ دیری گُفت میگویم
کہ آبِ زندگی هموارہ جاری باد در جوئش

In view of the beautiful verses composed by Dairī I pray to God

---

* Here again there is a pun on the word '*Shor*' which means noise and uproar as well as salt *i. e.* charm and animation.

در چمن دوش چہ خوش بلبلِ شیدا میگُفت
دیری احوالِ تو خوش باد کہ شعرت حالیست

How sweetly did the love-lorn nightingale sing in the rose-garden yesterday to the following effect:-
"O Dairī! may thou be happy for thy verse is ecstatic."

یک سحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن
مرغِ خوش آهنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

One morning Dairī was reciting a *ghazal* (of his) by the side of a rose-garden,
The sweet singing bird of the rose-bed was struck dumb just like a nightingale in a painting.

هند را تسخیر کردم دیری از تیغِ زبان
زین غزل اکنون مُسخر سندِ و کابُل میشود

O Dairī! I have subjugated India with the sword of my tongue,
Now Sind and Kabul will be controlled by this *ghazal*.

چنان دیری زمینِ اینغزل را کرد گُلکاری
کہ هر بلبلُ گُلے از رنگِ معنی آرزوے کرد

Dairī has raised such beautiful flowers from the soil of this *ghazal* (*i. e.* composed beautiful verses in this metre*)

---

* Here there is a pun on the word '*Zamin*' which means 'soil' as well as the 'metre' of a poem.

شعرِ حافظ همه بیت الغزلِ معرفت ست
آفرین بر نفسِ دلکش و لطفِ سخنش

Every verse of Hāfiz is the royal couplet of a *ghazal* on Divine knowledge.
Let his delightful utterance and graceful style be admired.

ندیدم خوشتر از شعرِ تو حافظ
بقرآنے که اندر سینه داری

I swear by the Qurān which thou possessest within thy bosom (*i. e* rememberest by heart)
O Hāfiz! that I have not seen a better verse than that of thine.

حافظ حدیثِ سحر فریبِ خوشت رسید
تا حدِ مصر و شام و باقصاےِ روم و رے

O Hāfiz! thy magic-deceiving delightful topic has reached
The confines of Egypt and Syria and the boundaries of Rum and Ray.

ز شعرِ حافظِ شیراز میگویند و میر قصند
سیه چشمانِ کشمیری و ترکانِ سمرقندی

The black-eyed ones (*i. e.* beauties) of Kashmir and the Turks* of Samarqand
Recite the verses of Hāfiz and begin to dance.

Dairī, likewise, boasts of his poetry in preference to others. The following are only a few instances :—

* A Turk is the term used in Persian for a sweetheart by reason of his fair complexion and wanton cruelty for which he is notorious. These qualities characterize a beloved.

Khāqānī and 'Urfī', even some of the popular poets of great eminence like Nizāmī of Ganjā and Hāfiz of Shīrāz have not desisted from such a practice. Let me here quote only a few such verses out of many from the *Diwan* of Hāfiz:-

غزل گُفتی و دُر سُفتی بیا و خوش بِخوان حافظ

که بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثُریّا را

Thou hast composed a *ghazal* and strung pearls;
O Hāfiz! come and sing it sweetly,
So that the sky may present the string of the
Pleiades as an offering to thy verse.

حسد چہ مے بری اے سست نظم بر حافظ

قبولِ خاطر و لطفِ سخن خداداد ست

Wherefore do you envy Hāfiz, O you poetaster!
An apt genius and a graceful style are God-
given gifts.

در آسمان چہ عجب گر ز گُفتۂ حافظ

سماعِ زہرہ برقص آورد مسیحا را

What wonder if in the heaven through the words
of Hāfiz
The song of Venus should make Christ dance?

حافظ حدیثِ عشق تو از بسکہ دلکش است

نشنید کس کہ از سرِ رغبت زبر نہ کرد

O Hāfiz! thy love-song is extremely delightful,
There is none who heard it and did not com-
mit it to memory with great delight.

O seeker of worldly fame! never hanker after a name.
Extract benedictions from the hut of a successful dervish,
Do not ever expect your wishes to be fulfilled by the worldly rich.
A long sleep knocks at the door of death,
Do not sleep even for a single night from evening till morning.

چشمِ امداد ز کس نیست کہ مرهم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کُنم اخترِ خویش

I cherish no hope of help from anyone in the application of a balm,
Let me regard my own stars as cotton for the scars of my heart.

ز بیوفایٔ یارانِ دهر مے ترسم
نہ از کواکب و نے از سپهر مے ترسم

I am afraid of the faithlessness of worldly friends,
And not of the stars or the sky.

It is not unusual for a Persian poet to talk vauntingly of his merit and declare himself superior to others, whether he actually holds such a position or not. Though self-praise is no recommendation, as the well-known maxim says, and should be rather treated cautiously, yet such a practice on the part of a Persian poet has never been looked down upon nor even objected to by the critics, but rather admired if the vaunter has been able to couch his boast in dignified language. A poet does so generally in the *Maqta*, *i. e.* the closing verse of a poem in which he uses his nom-de-plume. Besides some of those poets of great fame who gained notoriety for their pedantry such as

If the devil of concupiscence does not lead me astray,
The foot-print of the old man (spiritual guide) is for me a stone of Solomon's ring. *

خاک بر سر عاقبت چون گنجها خواهند بود
خواجگان بیهوده دائم آرزومندِ زر اند
پے برند آخر بگنجِ حسنِ بے پایانِ دوست
در جهان آنانکہ عاری از تمنّاے زر اند

Since the treasures will return to the earth after all,
Lovers of wealth cherish a desire in vain to obtain riches for ever.
Those who are free from the desire of riches in the world,
In the long run succeed in finding a clue to the treasure of God's infinite beauty.

تا نقشِ بندگی نہ زنی بر نگینِ دل
اے نامجوےِ دهر مجو نام زینهار
گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دهر مجو کام زینهار
خوابِ دراز سلسلہ جنبانِ مرگ است
یک شب مخُسپ تا سحر از شام زینهار

So long as you do not engrave the stone of the heart-ring with service,

---

* *Jam* is used as an abbreviated form of Jamshid as well as for Solomon. Here the word has been used for the the latter. King Solomon is said to have been in possession of a magical ring by means of which he held under his control all sorts of creatures.

Do not be heedless of Death through the deceptive ways of the world,[1]
The eyes of a heedless hare cannot capture a lion.

کس دریں باغ کسے را چہ کند ہمراہی
سرو پا در گِل و گُل پا برکاب است اینجا
واعظ شہر غلط گُفت کہ فردا ست حساب
بیوقوف است کہ امروز حساب است اینجا

How can anybody accompany a man in this garden (*i. e.* the world)?
The feet of the cypress are stuck in the mire and the rose is about to depart from here.
The preacher of the city was wrong to declare that the account of one's deeds is to be rendered tomorrow (*i. e.* on the Judgment Day);
He is a fool (to say so) for the accounts are calculated here (*i. e.* in this world) today.

از سود زیاں پدید آمد
بازار چو گرم شُد دوکاں سوخت

Loss has accrued from gain,
As soon as the market became brisk, the stall caught fire.[2]

اگر ز رہ نبرد دیوِ نفسِ آمارہ
نگینِ خاتمِ جم نقشِ پاےِ پیرِ مَن است

---

1. *Rubah-bazi*- the sly and cunning ways of a fox *i. e.* deceptive ways.
2. Here the translation cannot convey the idea of the poet even roughly. In the second hemistich '*garmiye bazaar*' which has been translated by the words 'briskness of the market' and literally means 'the heat of the bazaar', has been used not only in the sense given above but made use of, in its literal sense also with the object of causing conflagration to the worldly goods which a man accumulates with great earnestness. The 'stall' has been used for the world.

فگندم در صفِ شیراں پۓ صیدِ سخن ہوئے
دلِ صد چاک من دامِ خیالِ تازہ آہوئے

I raised a cry of ho ho before the line of lions
to prey upon an idea,
My heart rent into a hundred pieces is a snare
to entrap the thought of a young deer
(lovely-eyed sweetheart).*

Dairī sometimes plays the role of a moralizer and instructs us in the ways of right conduct according to his own views. Here are a few examples:-

مُکن تیز بر غیبتِ کس زباں را
مرنجاں حضورِ دلِ عارفاں را

مباش ایمن از صولتِ جذبۂ دل
کہ ریز آورد بر زمیں آسماں را

مُکن گفتگو بے ادب با بزرگاں
مُجنباں ملرزاں زمیں و زماں را

Do not be sharp-tongued in backbiting anyone,
Do not disturb the peace of mind of the gnostics.
Dot not be secure against the violence of the
heart's zeal,
For it pulls down the sky to the earth.
Do not talk to the elders in an unmannerly way;
Do not cause a shock and shaking to heaven
and earth.

از اجل غافل ز روباہ بازیٔ دنیا مشو
شیر گیری نیست چشمِ خفتۂ خرگوش را

* The 'line of lions' probably stands for great poets.

As the lustre of the mirror in thy hand with regard to the order:- "Hold it bending but do not let it fall".*

چہ خُورم بادہ ملول است ز من شاهد بخت
زین غُبار است مے ناب تراب آلودہ
بے سبب بسترم امروز گل و نسرین نیست
خارِ مژگاں ہم شب بود گُلاب آلودہ

How should I take wine? the beloved of my fate is displeased with me.
It is due to this displeasure (literally dust) that the pure wine has become mingled with dust.
It is not without reason that I possess a bed of roses and jonquils today.
The thorns of the eyelashes were besmeared with rose-water throughout the night.

چرا بهتانِ واعظ را کنم تکرار در مجلس
جوابِ جاهلاں اُستادِ من گفتہ است خاموشی

Why should I repeat in the assembly the calumnies indulged in by the preacher?
My master has said, "The answer to the ignorant should be silence".

* In this verse there is a reference to the order of a king of the old times who asked a slave of his to hold in his hand a cup full of water in a bending way but not allow the water to fall. The slave was at a loss to understand as to how he should carry out such an impracticable order and expressed his inability to do so Here Alexander has been used for the king. The poet means to say that the orders of the king could not be carried out but the lustre of the mirror does carry out such an order of the beloved inasmuch as it bends low but does not fall away.

نمیدانم ز عکسِ روےِ گلفام کہ گلچین است
کہ داماں نگہ را رنگ ریز است آبِ آئینہ

بزیرِ سایہء مژگانِ شوخش بسکہ بیتاب است
بہ بندِ آہن است و در گریز است آبِ آئینہ

نبود است اینچنین حکمِ سکندر در جہاں جاری
کہ از دست تو کج دار و مریز است آبِ آئینہ

The lustre of the mirror produces waves on account of the reflection of her roguish eyes,
Nay I am wrong, rather the lustre is in a mood to run away.

How can I attend to egoism (literally to see my face) when sacrifice is not a mere sport?
The lustre of the mirror is a sharp sword by reason of the reflection of her eyebrows.
I do not know from the reflection of whose rosy face the lustre of the mirror is a gatherer of roses
For it is shedding colour from the side-long glance.
The lustre of the mirror in spite of having steel fetters is fleeing *
Being extremely restless under the shade of her roguish eyebrows.
Alexander's command was not so prevailing in the world

* In the early times mirrors used to be made of steel and it is with reference to this that the poet uses the words "steel fetters".

خمِ کمندِ خود از گردنم مدار دریغ
شکارِ لاغرم اما ز صیدِ گاهِ تو ام

Do not grudge my neck the loop of thy noose,
I am insignificant game no doubt but belong to thy hunting-ground.

باغباں رخنۂ دیوار عبث ہے بندی
دل بہ صد راہ رود سُوے گُلستاں از من

O gardener ! you are closing the chink of the wall in vain,
My heart is leaping forth from me towards the garden through a hundred passages.

سرو را ہمسر نوشتم با قدِ دلجوے او
تا بروں نارد دلم را شانہ از گیسوے او

I declared cypress to be her equal in her graceful stature,
In order that the comb may not throw my heart out of her tresses.*

ز عکسِ چشمِ شوخش موج خیز است آبِ آینۂ
غلط گُفتم باندازِ گریز است آبِ آینۂ
بخود بینی چہ رو آرم کہ سر بازی تماشا نیست
ز عکسِ ابروانش تیغِ تیز است آبِ آینۂ

---

* Here there is a reference to the fact that combs used to be made of the cypress wood. The poet says that though the cypress cannot be called as graceful as the stature of the beloved, yet he has done so only to flatter it in order that his heart which is involved in the tresses of the beloved may not be thrown out by the comb made of the cypress wood.

The angel of the unseen realm communicated
the (following message) to the ear of my heart:—
"O Dairī! go on thou drinking the wine-cup;
I shall conceal thy faults."

عشق ورزیدہ ام و چشمِ ترے یافتہ ام
چشمِ بد دور کہ کانِ گُہرے یافتہ ام
میدھم دل بہ ضعیفاں ز کلامِ شیریں
مژدہ اے مور کہ تنگِ شکرے یافتہ ام
چہ کند دامِ خمِ طرّہء ساقی امشب
کہ ز موج بطِ مے بال و پرے یافتہ ام
حیف باشد کہ کنم شکوہء اشک و رخِ زرد
منکہ از دولتِ غم سیم و زرے یافتہ ام

I practised love and secured tearful eyes,
I have discovered a mine of pearls-may the evil
eye be far from it!
I inspire the hearts of the weak (insignificant
ones) with courage through my sweet verses,
Happy news to you O ant! for I have got an
ass-load of sugar.
What will the snare of the curly locks of hair
of the cup-bearer do tonight?
For due to the waves of the wine-goblet I have
secured wings and feathers.
It would be a pity if I complain of tears and
a pale face,
I who have procured silver and gold out of the
wealth of sorrow. *

* 'Tears' stand for silver and 'pale face' for gold.

تا پردہ برفتاد ازآں رو بیکطرف
یکسو پرید رنگ ز گل بو بیکطرف

As soon as the veil was lifted up from that face to one side,
The colour of the rose took to flight in one direction while its scent departed in the other.

حلقہ بیرونِ در چشمِ سمندر امشب ست
شعلہ خوئے دوش یارب زد درِ کاشانہ ام

The knocker outside the door has turned into the eye of a salamander tonight.
For O Lord! a flaming beauty knocked at the door of my house last night.*

از بہرِ خدا پند مگوئید بگوشم
کز حلقہ بگوشانِ بتِ بادہ فروشم
افتادگی شمع شد از تیز زبانی
استادہ ازانم کہ دریں بزم خموشم
از غیب بگوشِ دلم آورد شروشے
دیری تو قدح نوش کہ من عیب بپوشم

For God's sake do not whisper advice into my ears,
For I am one of the slaves of the wine-selling beloved.
The fallen state (*i. e.* the reduced condition) of the candle is due to the sharpness of its tongue (burning wick),
I stand erect because I am silent in this assembly.

---

* This verse also has been admired by critics for its originality.

Who has communicated the news of the madness
of my heart to the desert?
Majnun[1] has departed in one direction and the
deer in the other.
Since the sun has tried to maintain an equilibrium
with the beloved in the scale-pan of the balance,
It is fair if the former is in the descendant
while in the Sign of Libra.[2]
O Dairi my heart is delighted with the fervour
contained by the (following) hemistich of Sāib :-
"That rose (*i. e.* beloved) is a match from all
the roses put together."

As will be seen from the last verse given above, of which the second hemistich has been borrowed by the poet, he has composed this *ghazal* in imitation of Sāib and in my opinion with great success. It would be interesting to compare the two poets here, but since unfortunately no rhyming-word is common in their verses a comparison is not of much use. On the whole, however, there is not much difference between them with regard to their respective merit. In this connection, the reader may find the following verse of another Kashmiri Pandit poet Pt. Sat Rām Baqāyā "Baqā" of interest, which, though it does not contain a rhyming-word common with that of either that of Saib or Dāirī, is also not without grace. It runs :—

1. Majnún, which literally means insane or mad, was the name of the lover of Laylá whose story is given in the poetical romauce of "Laylá and Majnún" by the celebrated poet Nizámi. Majnún is said to have roamed about in the desert in search of Laylá. A deer also is a haunter of deserts.
2. In this verse the poet has used two words "Mizán" and "Tarázú" both of which mean a 'balancc' or scale but the former means also the Sign Libra in which while tho sun enters it, it is in the descendant according to the astrologers. The poet says that since the sun wanted to maintain a balance with the beloved in point of splendour and beauty it has witnessed a decline and that is quite fair.

چرا در فکرها مانم کہ بستاند اجل جانم
کُنم این رشتہ را پیوندها با تارِ گیسوئش
بہاے استخوانم جوہری لعل و جواہر گُفت
کہ بسمل گشتہ ام از تیغِ جوہردارِ ابروئش

Why should I cherish anxieties about losing my life at the hand of death?
I shall fasten the thread (of my life) to the strands of her tresses.
The jeweller declared the gems and rubies to be the price of my bones,*
For I have been sacrificed by the glittering sword of her eyelashes.

آن سروِ ناز با قدِ دلجو بیکطرف
زین چشمِ آب خیز رواں جُو بیکطرف
از وحشت دلم بہ بیاباں خبر کہ کرد
مجنون بیکطرف شد و آهُو بیکطرف
خورشید را وبال بہ میزان روا بود
با یار پلہ شد بہ ترازُو بیکطرف
دیری ز شوقِ مصرعِ صائب دلم شگُفت
"گُلہا تمام یکطرف آں رُو بیکطرف"

That delicate cypress (graceful beloved) stands on one side with her charming stature,
While a stream is flowing from these tear-shedding eyes of mine on the other.

* *Tegh-i-jauhar dar*— a bright, glittering or well-tempered sword, possessing the blackish marks called '*Jauhar*' which also means a jewel.

The anemone has become restless on the hill-side,
For the heat of my heart's scar has set the desert on fire.[1]

هر شعله گُل است و دود سُنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

Every flame is a rose and the smoke a hyacinth,
O you who are unaware of the new spring-time of fire.

دلِ من آب شد در خون نشست و نیست آرامش
اگر بلبل نرنجد شبنمِ گُل مے نہم نامش
کُجا لطفِ کفِ ساقی تواند رفت از یادم
بجائے رشتہ بر اُنگشت پیچیدم خطِ جامش

My heart turned to water, welters in blood and knows no rest,
If the nightingale does not take offence, I would call it the dew-drop on the rose.[2]
How can the favour of the cup-bearer's hand escape my memory?
I have stroked the line of his cup with my finger (to aid my memory) instead of using a string.[3]

---

1. *Na'l dar atash*— an idiom meaning to be restless. The poet means to say that due to the scorching heat of his heart's scar the desert caught fire in such a wild manner that the anemone even though situated higher on the hill-side felt insecure and was, therefore, restless.
2. This is another beautiful verse of the poet and is rather original both in thought and execution.
3. *Rishta bar angusht pechidan*— to tie a string round the finger. It is a practice with some people to tie a piece of string round a finger to remember a thing.

مطلب از سیرِ جهانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی براۓِ طرّهٔ یار است و بس
بادهٔ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

My object in traversing the world is merely to see the sight (of my friend);
This distraction (of mine) is only for the sake of the beloved's tresses.
The azure sky has not poured the wine of enjoyment into my cup.
But my heart is delighted with the wine-coloured (*i. e.* red) lips of my sweetheart,

بے رُخت رنگِ بہار اے گُلِ خنداں آتش
دُود بوۓِ گُل و گُل شعلہ گُلستاں آتش
آں پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند
کہ زند رشک بہ کاشانۂ یاراں آتش
لالہ را نعل در آتش کمرِ کوہ فتاد
گرہۓ داغِ دلم زد بہ بیاباں آتش

O smiling rose! the comeliness of the spring is a fire in the absence of your face.
The smell of the rose is a cloud (of smoke), the rose a flame and the rose-garden a fire.
May that fairy-faced one not knock at others' door
So as to set the fire of envy to the house of friends (*i. e.* lovers).

قطرہ ہائے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
ہے بود از رشتہ آرے گوہر غلطاں عزیز
بیخبر پیرے کہ از لولوے لالاے دل است
داند از بیدانشی‌ہا گوہر دنداں عزیز
آرزو مند گل بے خار از باغ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گل خنداں عزیز
معنیء رنگیں برایم نو گل است و نو بہار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

We hold our tear-drops dearer than our life,
Indeed the rolling pearls are dearer than the thread.*
The old man who is unaware of the lustrous pearls of the heart,
Owing to his ignorance and folly loves the pearly teeth.
I yearn for a rose devoid of a thorn from the garden of my heart
For, O my friends! in my opinion the freshly-blossomed smiling rose is not worth much.
For me a beautiful idea is the freshly-blossomed rose and the new spring,
I am not a nightingale to be attracted by the rose or the sweet basil.

اگر شمع ست میکاهد و گر مینا ست میغلطد
بہ پیش قامتش در بزم ما مشکل قیام کس

If there is a candle it becomes smaller and if it is a goblet it tumbles down,
In our assembly it is difficult for any one to match her stature.

---

1. 'Rolling pearls' stand for tear-drops and the 'thread' for life.

When my moon will draw a veil over her resplendent face.

یار با کوه دگر همسر و همشانم کرد
بر سرم تیغ زد و لالہ بدامانم کرد

My beloved has once again exalted me to the lofty position and grandeur of a moūntain,
She has applied the sword to my head and filled my skirt with anemones.*

بے سبب دیری نہ کردم گوشۂ صحرا پسند
شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

O Dairī ! I have selected the corner of the desert and this is not without a reason,
The city is in danger of being flooded due to my (tear-shedding) eyes.

چشمِ فتّانِ تو ہر ساعت بہ نیرنگِ دگر
از نگاہے صلح مے سازد ئے پے جنگِ دگر
شیشہ خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاہ
مستیٔ دیری چہ کم از عقل و فرہنگِ دگر

Thy bewitching eyes are adopting an attitude of peace every moment in a miraculous way,
By means of a glance only with a view to declare a war anew.
Dairī emptied the flask but his eyes are set on the cups of his rivals,
His intoxication in no way less than the reason and wisdom of others.

---

* The sword represents the ridge of the mountain and the anemones which grow on the hillside stand for the blood-drops shed by the sword.

On account of extreme thirst I was at the point of death,
But my beloved came to my help with the water (*i. e.* brilliance) of her dagger.

حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ حشر است
عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

The world-consuming beauty of that moon (*i. e.* beloved) is the sun of the Doomsday,
It is for that reason the lovers are free from rendering an account (of their deeds) on the Day of Reckoning.

روی بکوئے رقیباں عرق فشاں تا چند
رود بخاک درِ اشکِ عاشقاں تاچند
پیالہ گیر ز خونم دریں چمن آخر
بجامِ لالہ کشی آبِ ارغواں تاچند

How long wilt thou continue going into the streets of (my) rivals in a state of perspiration ?
And how long will the pearls of the tears of lovers go on falling on the ground ?
Hold a cup of my blood in this garden, after all
How long wilt thou quaff the purple-water (*i. e.* the wine) in the cup of a tulip ?

آفتاب از بس طرب طرفِ کُلہ خواھد شکست
ماہِ من چوں پردہ بر رخسارِ تاباں افگند

The sun will feel elated with joy*

---

* *Taraf-i-kulah shikastan* -- to bend the rim of a hat, an idiom which means to be overjoyed. The idea of the poet is that when the beloved hides her face under a veil the sun can manifest its splendour which wonld otherwise be over-shadowed by her beauty. Hence the sun is overjoyed.

The rose, like a customer, approaches her with money in its hand.
As soon as my moving cypress (*i. e* graceful-statured beloved) goes into the garden,
The cypress tree vanishes like a sigh from the stream-bank.
Let us conduct Mansur[1] to the school of the pangs (of love),
In mounting the gallows he is merely acting as a child riding on a reed-cane.
My hair is turning grey and the superfluous eyelashes are growing in my eyes,
But how can the picture of my beloved's waist leave my mind? [2]

عشقش دلِ غمین مرا غم گداز شُد
عُمرم به بحثِ زُلفِ درازش دراز شُد
از نیم ناز مستِ طرب کرد ساقیم
پیمانه ام ز منّتِ مے بے نیاز شُد
کارم رسیده بود ز بس تشنگی بجاں
یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

Her love became a melter of my heart's sorrows.
My life was prolonged by talking about her long tresses.
The cup-bearer enraptured me with half a blandishment.
My measure has become independent of the obligation of wine.

---

1 Mansúr bin Halláj was the celebrated mystic of Baghdad who is said to have realised God and uttered the formula (I am the Truth i. e. God) for which he was barbarously executed in 922 A. D.

2 The thinness of waist is a mark of beauty according to the Persian poets and it is compared to a hair.

The feet of thought were fettered like those of
a madman.[1]

عاقبت زاهد تمنّاۓ مۓ گلرنگ کرد
شیشۂ مے در شکستِ توبہ کارِ سنگ کرد

After all the ascetic yearned for the rosy wine,
The flask of wine played the part of a stone
in breaking his vow.[2]
My heart has not been trampled by sorrow
caused by the afflictions of the world,
My mirror grappled with the rust as Alexander's
mirror worked against the Ethiopes.

صبح است و گُلفروش ببازار مے رود
گُل زر بکف بطرزِ خریدار مے رود
مانندِ آہ از لبِ جو سرو مے پرد
سروِ روانِ من چو بگلزار مے رود
مُنصور را بمدرسۂ درد مے بریم
طفلے ست نے سوار کہ بر دار مے رود
مویم سفید گردد و اُفتد بچشم موۓ
از خاطرم کجا کمرِ یار مے رود

It is morning and the florist is going to the
market,

1 This verse involves a double meaning. Firstly, it means that the thought of the lover visited that fairy-like beloved wherever she fell asleep and went mad, since it was supposed that one who saw a fairy went mad. The feet of thought were therefore fettered. Secondly, that since the fairy (i. e. the beloved) was asleep, the thought was bound by feet so that it might not disturb her.

2 This is also one of the beautiful verses of the poet.

Abstain from enjoying the sight of that delicate-bodied one (sweetheart).
For this lamp gets extinguished by the gust of wind caused by the flapping of a side-glance.

چہ رنگ است اینکہ از نیرنگِ رُخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعلہ سر از آب بردارد

What a colour is this that through the miracle of her perspiring cheeks,
Water rushes forth from fire and the flame emerges from water.*

آمد آں گُل پیرہن نظارہ را گلچین کُنید
پنجۂ مژگاں ز گُل چیدن چو گُل رنگین کُنید
بر کمانِ آسمان زہ بست و تیر انداز شد
قوّتِ بازوے تیر انداز را تحسین کنید

That rose-garmented beloved has appeared, let your beholding act as a gatherer of roses.
Make the claw of your eyelashes coloured like the rose by plucking the roses.
She strung the bow of the heaven and acted as an archer,
Admire the strength of the archer's arm.

بسترۂ زنجیر چوں دیوانہ شد پاے خیال
ہر کجا خواب آں پری بر مسندِ سنجاب کرد

Wherever that fairy (*i. e.* beloved) slept on an ermine bed

---

* Here 'fire' stands for the glow of the cheek and 'water' for the perspiration.

After all she dissolved the fire of the rose with the enchantment of her coquetry.
Thus the elegance of the spring was put to shame by that rose (*i. e.* sweetheart).
The grinning smile of the beloved on the outskirts of the garden
Caused the bud to shed the dew-drops like teeth from its narrow mouth.
Last night the tyrant (unkind beloved) went away intoxicated from the assembly of merry-makers,
And dropped the cup of wine from her hand with the intention of shedding my warm blood.
It was not easy to enter into her inaccessible sanctuary,
But the passion of my love removed the cap of pride from the head of every sentinel.

پیوندِ جانِ منِ بہ غمِ روزگار نیست
این رشتہ را بطّرّہ ساقی تسلسُل است

My soul is not associated with the sorrows of time,
This thread (of my life) is entwined with the tresses of the cup-bearer (i. e. the beloved).

آسماں از سرد مہری عاقبت رسوا شود
بستہ ام دل را بگیسوےِ بتِ آتش مزاج

In the long run the sky will be ashamed of its cold treatment,
I have fastened my heart to the tresses of a fiery-tempered beloved.

از تماشاےِ رُخِ آں نازنین پرہیز کُن
کین چراغ از بادِ دامانِ نگہ گُل مے شود

خسروا از سختیء خارا مناز
کوهکن را جانِ شرین در تن است

O Khusraw! do not be proud of the hardness of the granite-rock
For the mountain-digger (Farhād) yet possesses, sweet (Shīreen's) life in his body.*

آتشِ گُل را بہ سحرِ غمزہ آخر آب کرد
آب و رنگ نو بہار آں گُل بایں نیرنگ ریخت

خندہء دنداں نُماےِ یار در طرفِ چمن
غُنچہ را دندانِ شبنم از دہانِ تنگ ریخت

آں ستمگر دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گردم جامِ مے از چنگ ریخت

در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نبود
جذبہء شوقم کلاہِ نخوتِ ہر شنگ ریخت

---

* The romance of "Sheerin and Khusraw" is well known. Sheerin, an Armenian princess married to the Persian king Khusraw, was the sweetheart of a stone-cutter Farhád who was promised the hand of Sheerin by Khusraw on the condition that he would cut down the mountain Bistún into a drain through which the milk of the she-goats stationed on the mountain could be brought up to Sheerin's palace without any difficulty. Farhād is said to have agreed to it and worked at the digging day and night carving the images of Sheerin along the passage from place to place. When Khusraw learnt that Farhád had fulfilled the condition imposed by him which he never thought could have been fulfilled, he gave out that Sheerin was dead. On hearing the news Farhád committed suicide while Sheerin too at this report had a fall from her house and passed away. The poet means to say that Khusraw was mistaken in thinking that Farhád could not cut down the granite-rock. The spirit of Sheerin working in his veins could perform wonders. The word "koh-kan" (i. e. the mountain-digger) has been used for Farhád by which name also he is known.

A number of scars has been left on my heart on account of her speed in hot haste.
The rising place of the sun is a stall without any decoration,
I have yet only described a particle of the adornment of my beloved's market.
O breeze! for God's sake believe me, the new spring of life is a burden to my mind
In the absence of the languid narcissus (lovely-eyed beloved).

از پردہ کشید عاشقان را
روئش کہ ہنوز در نقاب ست
از آتش عشقِ ماہ رویاں
ایں خانہ تمام آفتاب ست
بشتاب بدیدنِ گلستان
رنگِ گل و لالہ را شتاب ست

Her face, which is still veiled,
Has caused the lovers to be discovered.
Due to the fire of love of the moon-faced ones (*i. e.* beloveds)
This house (*i. e.* the world) is overflowing with lovers.
Hasten to enjoy the sight of the garden,
For the beauty of the roses and tulips is in its prime.

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر
ماجرائے چشمِ تر خواہم نوشت

The hearts of the generous-minded will be offended
If I were to give an account of my tearful eyes.*

---

* The poet says that he sheds tears more profusely than the generous-minded give away things in charity.

Before he drew a portrait[1] in the colour of
realities on (the walls) of thy palace.
O Dairī! you are once again talking of love in
a muttering tone,[2]
The collyrium of whose eyes has sealed your
ghazal-writing lips?[3]

فارغم از سیم و زر سیم و زرم دیدارِ دوست
مار زُلفم قانعم از گنج بر رُخسارِ دوست
لالہ برسر پاے بر آتش بہ سیرِ باغ بود
داغہا دارم بدل از گرمیِٔ رفتارِ دوست
مطلعِ خورشید دوکانے کہ بے آرائش ست
ذرّۂ گُفتم هنوز از زینتِ بازارِ دوست
اے صبا باور خدا را کُن کہ بارِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

I am independent of silver and gold (*i. e.* riches);
my silver and gold lie in the sight of my
sweetheart.
I am the snaky curl being satisfied with the
cheeks of my beloved irrespective of any treasure.[4]
The beloved was taking a stroll in the garden
having her head decorated with anemones and
placing her feet on fire (*i. e.* in a restless and
hasty manner)

---

1. *Surat bastan*— to draw a portrait; to assume a form; also to be possible.
2. *Zeer-i-lab guftan*— to mutter, to mumble, to whisper.
3. *Lab bastan*— to be silent, to close or seal the lips.
4. In this verse there is a reference to an old popular belief according to which it was supposed that dragons were found over the buried treasures and guarding them.

Since the day the gardener raised a wall[1] round thy garden,
Heaps of stones are left behind from the hearts of (other) stone-hearted beloveds.
Do not unloose the band of thy tunic tonight in the company of the capricious lover;
My hand has entered into an agreement with thy skirt on the day of eternity past.
Thou art withdrawing thy skirt in vain from the flowing stream of my eyes,
The path of thy strolling box-tree (*i. e.* graceful stature) has been blocked by the fire of the rose.[2]
My soul's cry has not been loud enough to reach the ear of the heart,
O tyrant it seems that the arrow of thy eyelashes has attached the feathers of collyrium to it.[3]
The shameful secret of casting my impudent looks was disclosed,[4]
The needle of my eyelashes caused the rent of thy collar to be stitched.[5]
The Eternal Painter was absorbed in deep thought in thy portico

---

1. *Diwar bastan*-to erect a wall. The poet means to say that on the day the gardener (i. e. the Gardener of Destiny) erected the wall of his beloved out of the stones of the hearts of other beloveds, heaps of them were left behind which now represent the stony hearts of the worldly beloveds.

2. *Rah bastan*— to obstruct the passage, to block the path.

3. *Par bastan*— to fasten or attach a feather.

4. *Bakhya bar ruy-i-kar uftadan*— an idiom which means to disclose a shameful secret.

5. *Chak-i-giriban* bastan— to stitch the rent of the collar, to close it.

detracts much from a language especially in the case of verse :- -

رشتہء جانم گرہ باموے پیچانِ تو بست
غُنچہء دل عہدِ یکرنگی بہ پیکانِ تو بست
از دلِ سنگینِ خوباں تودہ‌ها موجود اند
باغباں روزے کہ دیوارِ گلستانِ تو بست
وا مکن بندِ قبا اِمشب بہ بزمِ بُوالہوس
دستِ من روزِ ازل پیماں بدامانِ تو بست
میکشی از جوئبارِ چشمِ من داماں عبث
آتشِ گل راہِ شمشادِ خرامانِ تو بست
تا بگوشِ دل نشد فریادِ جانِ من بلند
پر مگر از سُرمہ ظالم تیرِ مژگانِ تو بست
بخیہ ام بر رُوے کار از شوخ چشمیہا فتاد
سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست
فکرہا در پیشگاہت کردہ نقّاشِ ازل
صورتے از رنگِ معنی‌ها بہ ایوانِ تو بست
زیرِ لب دیری حدیثِ عشق میگوئی مگر
سرمہء چشمِ کہ لبہاے غزلخوانِ تو بست

The thread of my life twined itself into a knot
with thy curly hair,
And the bud of my heart entered into a covenant*
of harmony with thy arrow.

*_Ahad bastan or Ahad-o-paiman bastan_, to enter into a covenant.

I admit that there is collyrium in the black
eyes of the beloved but it is not visible.
I admit that there is a reflection of her rubies
(*i. e.* red lips) in the fire-red wine but it is not
visible.
In view of the faithlessness of the spring-season,
I hold that the newly-blossomed smiling rose in
the garden, in spite of its appearance, does not exist.
To whom should I divulge the secret of my heart
O God ! who will believe me?
I affirm that my sweetheart is within my flask
(*i. e.* heart) like a fairy but she is not visible.

صبحِ ازل تبسّمِ دندان نمائے کیست؟
شامِ ابد تسلسُلِ زُلفِ دوتائے کیست ؟
دُنیا ز دامنِ کہ غبارے ست ریختہ؟
نُہ اطلسِ سپہر سراپردہ ہائے کیست؟

Whose grinning smile constitutes the morning of
eternity past ?
And the series of whose curly tresses comprises
the evening of eternity future ?*
From whose skirt is this dust removed that
appears in the form of the world ?
And whose pavilions are the nine satin-like pieces
of the heavens ?

The following ghazal which I give below in full is remarkable for its flow, idiomatic language and forceful expression. The beauty of the original, however, cannot be maintained in the translation which generally

* This is one of the beautiful verses of the poet.

She lifted off the veil from her face and un-
loosed the ties of the garment
Tearing into a hundred pieces the cloak of my
patience and peace of mind.
I said, "Pray do not grudge me a favourable
glance situated as I am!"
She replied, "Try to be upright for I hate trickery
(beguilement)."
I said, "I am full of defects from head to foot."
She said, "Hold your breath; I shall conceal
your faults."

ندانم شوخ مژگانِ کہ بر مے سایہ انداز ست
بطِ مے را ببالِ موجِ مے اندازِ پرواز ست

I do not know whose roguish eyelashes have
cast a shadow on the wine,
The goblet of wine intends to steal away with
its waves.

سُرمہ در چشمِ سیاہ یار گیرم هست نیست
عکسِ لعلش در مۓ گُلنار گیرم هست نیست
با خیالِ بیوفائی‌هائے ایام بہار
نو گلِ خنداں دریں گلزار گیرم هست نیست
باکہ گویم رازِ دل یا رب کہ باور مے کند؟
چوں پری در شیشہ ام دلدار گیرم هست نیست

My black hair turned grey by gaining a lot of time[1]
A different termination of the longest night of separation from thee should appear.
How can that bird build a nest on the lofty branch
Which is every moment found foot-bound by its love of life?[2]

دیدم بخواب دوش بُتِ جامه زیب را
در زر کشیده بود گریبان و جیب را
برداشت پرده از رُخ و بندِ قبا کُشاد
صد پاره کرد جامهٔ صبر و شکیب را
گُفتم نگاهِ لطف ز حالم مکن دریغ
گُفتا بصدق کوش نفُورم فریب را
گُفتم که عیب دار ز سر تا قدم منم
گُفتا خموش باش که من پوشم عیب را

Last night I saw the beloved in a dream adorned with a garment
Having its hood and breast-collar embroidered in gold.

---

1. *Shab-i-yalda* the longest night of winter. The black hair has been used in view of the darkness of the night and the grey hair to denote the whiteness of the dawn which stand for the termination of the night.

2. The idea of the poet is that one who holds his life dear and does not possess a spirit of self-sacrifice cannot aspire to achieve greatness.

Dāirī :—

نزاکت آنقدرها جوش زد از رُوے ِ گُلنارش
که از بادِ پرِ پروانه گُل شد شمعِ رُخسارش
دِل دیوانه ام را اشتیاقِ سیرِ گُلزارے ست
که مژگانِ پریزادست خارِ چارِ دیوارش

The tenderness manifested itself with effervescence on her fire-red face to such an extent
That the candle of her cheeks was extinguished by the gust of wind caused by the flapping wing of a moth.
My maddened heart yearns to take a stroll in a rose-garden,
The thorns of the enclosing walls of which consist of the eyelashes of a fairy-born.

Space does not allow me to give more instances of parallels in other metres and rhymes between Dāirī and other poets but the specimens cited above will, I believe, suffice to show his comparative skill in verse. Now let me give below a few more verses of the poet to show their general character which, of course, is based on the theme of love :—

ز فُرصتها سیه مویم سفیدی آشکارا کرد
شبِ یلدائے هجرت را دگر پایاں شود پیدا

کُجا آں مُرغ بر شاخِ بلندی آشیاں بندد
که هردم رشته بر پائیش ز اُنسِ جاں شود پیدا

My sword yields a lustre out of its verdigris like a lily,
While my cry is of a different tone through the collyrium of thy eyes.*
How can I tolerate one of thy two tresses being within the possession of another
Even for a moment, so long as the thread of my life does not get snapped?
The cup of wine acquires a new brilliance in her hand,
While the wine itself assumes a different hue by its proximity to her fresh rose-petals (i. e. lips).

Sāib:—

ز بس آبِ صباحت صیقلی کرده ست روئش را
نگه صد جاے لغزد تا گُلے چیند ز رُخسارش
چه خُرّم گُلستانے خوش بلند اقبال بُستانے
که از مژگانِ بلبلُ آب نوشد خارِ دیوارش

The lustre of comeliness has polished her face to an extreme,
The glance slides at a hundred places to pluck a rose from her cheeks.
What a happy rose-garden and a highly prosperous orchard!
The thorns growing over its wall being saturated by the eye-lashes of the nightingale.

---

* Collyrium, when it comes in touch with the throat, causes a hoarse voice. The idea of the poet is that though in the ordinary course a sword becomes blunt through rust his sword assumes lustre through verdigris which is green, just as a lily acquires freshness through verdure. Similarly a man's voice becomes hoarse by collyrium ordinarily but his mournful cry gets clearer and produces a melodious note due to the collyrium since it is applied to the eyes of his beloved.

Sāib:—

میشود هر لحظه حُسنِ او به نیرنگِ دگر
مے تراود هر نفس زین پرده آهنگِ دگر
مرهمِ کافور از ناسازگاری هاے بخت
میشود بهرِ خراشِ سینه ام چنگِ دگر
گرچه بیرنگ است صائب بادهٔ پُر زورِ عشق
زین قدح بر چهرهٔ ما میکند رنگِ دگر

Every moment her beauty assumes a different aspect,
A new tune springs forth from this note every instant.
The camphorated ointment owing to the unwholesomeness of fate
Serves the purpose of another hand to scratch my bosom.
O Sā'ib although the invigorating wine of love is devoid of any colour,
It lends a new flush to our face out of this cup.

Dairi:—

تیغِ من چون سوسن از زنگار جوهر میدهد
ناله ام از سُرمهٔ چشمت بآهنگِ دگر
کے پسندم یکدمے تا نگُسلد تارِ نفس
یک سرِ مو از دو گیسوےِ تو در چنگ دگر
ساغرِ مے را بدستش آبروےِ دیگر ست
باده را از قُربِ گُلبرگِ ترش رنگِ دگر

Sāib :—

بر شکستی تا ز روے ناز دامانِ عتاب
آب شد دل از گُدازِ انتظار آیئنہ را
تا بہ حُسنِ ہرزہ گردِ او شود جائے دوچار
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را

Since thou prepared thyself* to show displeasure by way of coquetry,
The heart of the mirror turned into water through the anguish of waiting.
In order that it may come across her vagrant beauty at any place,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

Dairī :—

ماہ مَن زیں بیش رُخسار عرق افشاں مپوش
آب مے گردد بچشمِ انتظار آیئنہ را
گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
"نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را"

O my moon (sweetheart) do not conceal thy perspiring face any more,
Tears begin to roll within the eyes of the mirror due to long waiting.
Perhaps it has seen the moving glance of a fairy-born in the dream,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

---

* *Daman shikastan*-to break the skirt, an idiom meaning to prepare for work.

I craved for the world-consuming fire of love,
But received only a spark of longing (for love) by way of charity in the name of God.

Nazīrī:—

من کہ بر گلبن آشیاں دارم
چہ غم است از فنایِ بال و پرم
بسکہ از شوقِ سینہ در جوشم
پاے تقدیم میکند بسرم

What do I mind losing my wings and feathers,
I who possess a nest on the rose-bough ?
I am extremely excited through my love within the bosom,
My feet seeking precedence over my head.

Dairī.—

گفتم آیم ز شوق بال فشاں
گرم رفت آنچناں کہ سوخت پرم
ترسم از سایہ ام زمیں سوزد
سایہ افگند عشق او بسرم

I said I should proceed to greet her with outstretched arms* with the warmth of love,
But she went away in such hot haste that my feathers were consumed.
I am afraid the earth will catch fire through my shadow,
For the shadow of her love is cast over my head.

* *Bal afshan* or *fashan*-with outstretched arms, rejoicingly.

Thou art snatching away my love for thee from
my heart, take it, it is thine,
But look for a place to accommodate it in,
for the spacelessness is too narrow (for it).

Zuhūrī :—

شکر کز بندِ خودی دوش نجاتم دادند
مرده بودم به غمِ عشق حیاتم دادند

مستحقانه بدریوزه لبے بکشودم
عیشِ غم راحتِ محنت بزکاتم دادند

Thanks to God that last night I was delivered
from the bonds of egotism (by the Fates),
I was dead but was restored to life by means
of the sorrows of love.
I opened my lips (*i. e.* asked) for the alms as a
deserving one,
The enjoyment of sorrow and the comforts of
hardship were bestowed on me by way of charity.

Dairī :—

د وش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوشدارو پے امدادِ حیاتم دادند

آتشِ عشقِ جہان سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدا را بزکاتم دادند

Last night I was given sugar from the sweet
lips of my beloved,
It was a treacle administered to me to prolong
my life.

Do not make mention of the string of a rosary in our circle,
For the ears of the members of our assembly are attuned to the string of the harp.
Your love has delivered me from making peace or war with others.
I have no idea of making peace with or waging war against anyone.

Dairī :—

چساں بگوشِ دلم پندِ پیر مے سازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکشِ چنگ ست

فلک بترکِ ستم گفت و مہربان گردید
ہنوز ماہِ من آمادہ بر سرِ جنگ ست

How will the advice of the old man (preceptor) suit the ears of my heart,
When the charming tune of the harp has taken possession of me ?
The sky has given up oppression and adopted an attitude of kindness,
But my moon (*i. e.* sweetheart) is still bent on war.

In this connection I am reminded of a beautiful verse of Zuhūrī which, though it does not possess a common rhyme with any of the verses given above, is in the same metre. It has pleased me and I hope may please some of the readers. It runs thus :—

ز دل محبّتِ خود مے بری ببر از تُست
ولیک فکرِ مکان کن کہ لا مکان تنگ ست

Who is going to carry our message to one
who has gone away from us in anger, saying,
"Come back we have thrown down the shield[1]
(*i. e.* surrendered) if it is a matter of war."

'Irāqī :—

ازاں زماں کہ خراباتئے دلم ربود
مرا ہوائے خرابات و نغمۂ چنگ ست
مریز خونِ عراقی و آشتی پیش آر
کہ آشتی بہمہ حال بہتر از جنگ ست

Since the time a tippler[2] has snatched away my heart,
I have a desire for the tavern and the tune of the harp.
Do not shed 'Irāqī's blood, rather adopt an attitude of peace,
For peace under all circumstances is better than war.

Jāmī :—

مکن بہ حلقۂ ما ذکرِ رشتۂ تسبیح
کہ گوشِ مجلسیاں بر بریشمِ چنگ ست
ز صلح و جنگِ کسانم غمِ تو فارغ ساخت
نہ با کسم سرِ صلح و نہ طاقتِ جنگ ست

---

1. Sipar andàkhtan—to throw down the shield, an idiom which means 'to surrender'.
2. Kharabáti—a haunter of taverns, a tippler-used for a beloved.

The nightingale's lament came to my ears.
I said to it, "What is all this hue and cry ?"
It replied, "My lament is not without a reason.
"The appearance of the rose is a (source of) hardship and torment."

Among some of the well-known poets of the earlier and the later periods, such as Sa'dī Hāfiz, 'Irāqī and Jāmī and Zuhūrī, Nazīrī and Sāib respectively, after whose models Dairī sometimes writes, he seems to have been impressed only by Hāfiz and Sāib in comparison to whose writings also his verses on the whole cannot be said to be very inferior on occasions if not throughout. I think this fact alone should be considered praise enough in favour of a Persian poet of Kashmir with all his disabilities to which a reference has already been made. A few instances in this connection, wherein the poet adopts their form, metre and rhyme, are cited below side by side with their verses for a comparison :—

Sa'dī :—

چہ تربیت شنوم یا چہ مصلحت بینم
مرا کہ چشم بہ ساقی و گوش بر چنگ ست

بخشم رفتۂ مارا کہ مے برد پیغام؟
بیاکہ ما سپر انداختیم اگر جنگ ست

To what admonition should I listen or what counsel should I heed?
I whose eyes are directed towards the cup-bearer and ears attuned to the harp!

Hāfiz in his own charming way puts it thus :—

بلبلے برگِ گلے خوشرنگ در منقار داشت
وندراں برگ و نوا خوش نالهاے زار داشت
گفتمش در عینِ وصل این ناله و فریاد چیست
گفت مارا جلوهٔ معشوق دراین کار داشت

A nightingale was holding a beautiful rose-petal in its beak,
And while equipped thus was lamenting bitterly.
I said to it, "What is all this lament and cry in the very midst of union?"
It replied, "The manifestation of the beloved has involved me in this affair."

Dairi also expresses this idea as follows :—

دوش رفتم به گلشنے که درو
سبزه نو خیز و غنچه نوزاد ست
نالهٔ بلبلم به گوش آمد
گفتمش اینچه شور و فریاد ست
گفت بیوجه نیست نالهٔ من
روئے گل آفت است و بیداد ست

Yesterday I went into a rose-garden in which
There were fresh verdure and newly-blossomed buds.

Dairī:—

زبحر عشق حذر کن کہ شعلہ انگیز ست
بجاے آب دریں ورطہ آتشِ تیز ست

بدورِ لالہ و گُل از شراب توبہ مُکن
کُجا بہار کُجا روزگارِ پرھیز ست

Avoid the ocean of love for it excites a blaze.
There is a flaming fire in this whirlpool (abyss) instead of water.
Do not abstain from wine during the period the roses and the tulips last:
The season of spring and the age of abstinence are poles apart.

The attainment of union with the bloved, which should ordinarily satisfy a lover, is regarded by the mystics only as an incentive to inflame his passion all the more and not an end in itself. It is, therefore, a source of great torment instead of a relief after the pangs of separation are over. This idea has been expressed by many Persian poets. Mirza Bīdil, for example, says :—

محو یاریم و آرزو باقیست　وصلِ ما انتظار را ماند

We are enjoying the company of the beloved but our desire remains unfulfilled;
Our union is just like a waiting (for her).

Although the goblet of the sky is devoid of
the wine of merriment,
The cup-bearer out of his kindness is concerned
about my sorrowful heart.
The newly-blossomed and fresh rose is a beautiful
idea of mine,
While the warble of the nightingale is a song
of praise and admiration for me.
I am independent of silver and gold and pray to God
For the riches of love in which lie my grandeur
and dignity.
O Dairī! what do you ask me about the where-
abouts of my friend?
This poor heart of mine is a wonderful resting-
chamber of his.

Hāfiz :—

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلبیز ست
ببانگِ چنگ مخور مے کہ محتسب تیز ست

ز رنگِ بادہ بشوئید خرقہ ہا از اشک
کہ موسمِ ورع و روزگارِ پرہیز ست

Although the wine is of an exhilarating effect
and the atmosphere fragrant,
Do not take wine in accompaniment of the music
of the harp, for the censor is vigilant.
Wash off the colour of wine from the garments
with tears,
For it is the time of piety and the age of
abstinence.

It is long since my passion for the beloved
has become my faith.
My concern for this affair is a delight for my
sorrowful heart.
From the time thy love has taught me the
art of composing verses,
People have praise and admiration for me on
the tips of their tongues.
O God ! bestow on me the riches of renunciation
in abundance,
For this favour is a source of grandeur and
dignity to me.
Let not the preacher, who is friendly with the
police-officer, display his authority,
For my poor heart is the abode of the king
himself.

Dairī—

گرچه مینائے فلک از مئے عشرت خالیست
ساقی از لطف به فکرِ دلِ غمگینِ من است

نو گُلِ تازه و تر معنیٔ رنگینِ من است
نغمهٔ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

بے نیاز از زر و سیم ز خدا مے طلبم
دولتِ عشق که توقیرم و تمکینِ من است

دیری از منزلِ یارم چه نشان مے پُرسی
شه نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است

Come away for the palace of hope is of an extremely flimsy foundation.
Bring wine, for the basis of life rests on air.

Dairī likewise repeats the idea in other words:—

چرا بہ طرفِ چمن مست خُفتۂ دَیری
پیالہ نوش پیاپے کہ دورِ گُل تنگ ست

O Dairī! why are you lying in a state of sound sleep, (*i. e.* heedless) on the outskirts of the garden?
Continue to drink wine without ceasing for the season of roses is of short duration.

Compare the following selections of the two poets in which the metre and rhyme are common:—

Hāfiz—

روزگاریست کہ سودایے بتاں دینِ من است
غمِ این کار نشاطِ دلِ غمگینِ من است

تا مرا عشقِ تو تعلیم سخن کردن گُفت
خلق را وردِ زبان مدحت و تحسینِ من است

دولتِ فقر خدایا بہ من ارزانی دار
کین کرامت سببِ حشمت و تمکینِ من است

واعظِ شحنہ شناس این عظمت گو مفروش
زانکہ منزل گہ سلطان دلِ مسکینِ من است

Arise and pour the water of cheerfulness (*i. e.* wine) into the golden cup,
Before the time the skull of your head is reduced to dust.

Dairi :—

دی پیرِ مغاں گُفت کہ مے نوش پیاپے
یکچند تر و تازہ دریں دیر بمانی
زاں پیش کہ پیمانۂ عُمرِ تو شود پُر
از رطل گراں بادہ بخور تا بتوانی

Last night the old Magi[1] said to me, " Drink wine without ceasing,
"So that you may feel refreshed and rejuvinated for a while in this tavern.[2]
"Before the time the measure of your life is full to the brim,[3]
"Drink wine from the huge cup as often as you can."

The idea contained in the verse of Hāfiz given above, has been expressed by him several times. For example, in another verse he says :—

بیاکہ قصرِ امل سخت سُست بُنیاد ست
بیار بادہ کہ بُنیادِ عمر برباد ست

---

1. The old Magi stands for the cup-bearer or spiritual guide.
2. Tavern is a metaphor for the world.
3. That is before you die.

He is often strikingly original in his ideas and abundantly rich in the outbursts of love and passion which is the essence of the ghazal.

It is natural to find a certain monotony of ideas in a Persian poet whose subject-matter is not varied but confined only to the theme of love, or as is generally the case with a lyricist love as well as mysticism. Dairi, who is primarily a ghazal-writer and has very little of mysticism in him, could not be an exception to this rule. though here too, he does not suffer by comparison with some of the acknowledged masters of the Persian language.

The poet seems to have tried to vie with some of the earlier poets of great repute belonging to Persia as well as the later notable and highly talented writers, including most of those who were attracted to India by the generous patronage and royal munificence of the Mughal Emperors, from whom they received an appreciation here which they could not find in their own country. Before giving a comparative selection of these poets, which is based on the common metre and rhyme of their respective verses. let me first present to the reader a few verses of the sweetest singer of Persia, I mean Ḥāfiz, who is matchless as a lyricist and whom few have equalled and none surpassed even among the indigenous Persian writers, along with those of Dairi to show that compared to this great poet too, he cannot be called a poor mimic.

Hāfiz :—

خیز و در کاسهٔ زر آب طربناک انداز

پیشتر زانکه شود کاسهٔ سر خاک انداز۔

respects.*

Apart from the fact that the Persian literature produced in India has not, as a rule, the real Persian flavour which belongs to the indigenous product, as the late Professor E. G. Browne says, it should be said in fairness to Dairī that while following the convention, which perhaps no Persian writer can do away with, he combines in himself the characteristics of his predecessors as well as his contemporaries during whose time the language had become corrupt and the literature very much deteriorated. His poetry has a prominent classical touch. In spite of the sublimity of thought and grandeur of expression in which he is not inferior, with a few exceptions. to some of the well-known poets of the Persian language, he does not abstain from borrowing commonplace metaphors and similes of the ancient writers as well as certain stereotyped usages of theirs. Nor is he free from the use of superfluous words and unnecessary repetitions, though he has tried to maintain a comparatively chaste diction which is rarely to be met with in the poetry of his local contemporaries, who made their own innovations with regard to style and expression. The phraseology and idiom employed by him are indeed surprising, particularly when we bear in mind the meagre education that he had received and the disabilities under which he suffered.

---

* In order to form an idea of the scope and extent of the Persian literature produced in Kashmir, and the three distinctive periods into which it has been divided based on the characteristics of each, the reader is referred to a brief survey on the subject given in a separate article on the "Persian Poets of Kashmir" written by the Editor more than a year ago.

Kaul '*Arzbegi*,' B. A., still survives him and is working as a Superintendent in the office of the Governor of Kashmir.

The Dīwān-i-Dairi which may be called almost the last remnant of a fairly standard Persian poetry produced in Kashmir, presents to us a style of writing that is unqiue in its own way. The author cannot be obviously classified among those writers of Kashmir who wrote in close imitation of the classical writers of Persia and India. or those who came into contact directly or indirectly with their contemporaries, when the country was under the influence of the culture of the Muslim rulers whose mother-tongue and court-language was Persian. Nor can he be included among those who tried to maintain the standard of an ornate style of the later poets by having recourse to such artifices and conceits as were employed by them to display their great scholarship and learning. Nor can he fall under the category of those who, irrespective of following any particular model, passed for prolific writers of compositions in various forms after benefitting from the study of the Persian *belles-letters* to which they devoted themselves wholeheartedly. The author, on the other hand, belongs to a period in which the Government, by following the example of the rulers of British India, substituted Hindustānī for Persian as the polite language of the country. Consequently the latter began to fall into disuse and almost ceased to be a language of much importance though its utility could not be dispensed with for many years even after these changed circumstances. In view of what has been stated above, it is no wonder if our author forms a class apart and is different from the rest of the writers in many

accept it and saying that he was not prepared to sell his loyalty for any price. Again, during the year 1934—35 Bikrami a great famine took place in Kashmir which, in spite of the best efforts of the Government to give relief to people, played great havoc. A few interested people made a vain attempt to blame His Highness for his neglect in taking speedy action to check it. It was through the efforts of 'Dairī' that the allegation was proved to be false and baseless. Even the British Government, which was interested to know the real situation, was convinced that His Highness had tried his best to alleviate the sufferings of the people in this disaster. His Highness is said to have offered a jāgīr* to 'Dairī' in return for this praiseworthy service but he declined the offer as a loyal servant.

'Dairī' was a proficient astrologer who could correctly read the future, particularly after consulting the horoscope of the person concerned. He was a great physiognomist too. In both of these arts His Highness the late Mahārāja Rainbirsingh Bahadur was impressed with his efficiency whenever he put him to the test Besides, he was a skilful player at the game of chess in which he was never defeated even by those experts who visited Kashmir from other parts of India and challenged him to a match.

In short, our author was a man of various accomplishments, besides being a born poet. He was a genius. He passed away on the 3rd of Sawan 1956 Bikrami (18th July 1900), leaving behind three sons and three daughters. One of his sons, Pt. Harichand

---

* Jagir, an assignment of land, more or less in the form of an estate or fief. granted either in perpetuity or for life as a reward for service or as a fee.

It was not very long after having finished this unenviable educational career that he was appointed as an '*Arzbegi*' at the court of His Highness the late Mahārajā Ranbīrsingh Bahādur. In 1926 Bikrami he was appointed as a Tehsildar but he relinquished this office owing to his indifference to wordly wealth and power, after having discharged the duties of such a responsible post for hardly one year. His Highness the late Mahārāja Rainbīrsingh Bahādur appointed him to the post of '*Arzbegi*' once again, which he resumed, as it was perhaps after his own liking. After some time he worked as Superintendent C. I. D. till, during the reign of His Highness the late Mahārāja Pratāpsingh Bahādur, the Police Department was established by the Government on regular lines and the C. I. D. formed only a branch thereof. After this amalgamation 'Dairī' acted as the Assistant Superintendent of Police till his death.

Apart from his efficiency, as an officer he was a diplomat and as such rendered loyal and meritorious services to His Highness all along. Perhaps it will be not be out of place to make mention here of one or two incidents in this connection. In the year 1929 Bikrami when owing to their internal and long standing mutual grievances and religious differences an unprecendented riot took place between the Sunnīs and Shiās of Kashmir in which the latter were plundered wholesale and their houses set on fire. 'Dairī' was appointed to make an investigation into the causes of the disturbance. It is said that he was offered a valuable ring worth a lac of rupees as a bribe to hush up the matter in order to get the person who was held responsible for this feud exonerated from the charge. On this occasion 'Dairī' gave proof of his extraordinary integrity and honesty by refusing to

INTRODUCTION

Pandit Rāja Kaul '*Arzbegi*,' the talented author of the Dīwān who wrote under the nom-de-plume of "Dairī", is one of the latest standard Persian poets of Kashmir. According to his own statement, he was the son of Pandit Rām Chand Kaul '*Arzbegi*'* who worked as a personal attendant at the court of His Highness the late Mahārāja Gulābsingh, in the capacity of an '*Arzbegi*,' which office he also held afterwards for some time even during the lifetime of his father. In course of time this title of '*Arzbegi*,' due to its being associated with the name of the father as well as with that of the son, got permanently affixed to their family as a whole, in consequence of which their descendants are called '*Arzbegis*' even to the present day. In fact this family is regarded as one of the most respectable families among the Kashmiri Pandits by virtue of this title in the past.

'Dairi' was born at Srinagar in 1885 Bikrami (1828). Since there was hardly any regular order of schooling in those days he received no systematic education except in a haphazard manner, which he completed at the age of fifteen. In these circumstances one cannot help admiring the gifted powers and extraordinary intelligence of the poet who benefitted by this education to his best advantage which, though meagre enabled him to discharge not only his official duties satisfactorily but also inculcated in him a taste for literary pursuits and accomplishments.

* "*Arzbegi*" the person who presents all petitions either written or by word of mouth. This post, more or less, corresponded to the post of a Private Secretary of the present day.

Persian series undertaken by the Research Department to be presented to the public.

I am indebted to Mr Frederick Jacob, M. A., (Cantab) M. R. S. T.,* for kindly going through the proof-sheets of the English part of the book.

I hope the *Diwan* will be welcomed by all the lovers of Persian poetry produced in Kashmir.

Srinagar
February, 1944.

Nand Lal Kaul Talib.

---

* This great scholar passed away on 1st of September 1945.

The Dīwān-i-Dairi is one of those poetical works in Persian which have been produced in Kashmir by the local talent at a time when Persian was on its way to decline and fast disappearing, yielding place to Urdu and English both as a language of the court and every day use under the stress of the political changes in the administration of the State.

It can be safely said that the text of the *Diwan* is reliable inasmuch as it has been obtained from the author's great-grandson and though not in the hand of the author himself has been carefully copied out by one of his pupils. Besides giving an English translation of the author's introduction to the *Diwan* as well as of his note on the reasons that led him to its composition, I have also translated the prose section dealing with a "System of Gestures" as invented by him and appended to the *Diwan* at the end. I have also added explanations in English in the form of marginal notes wherever necessary.

In prefixing an introduction of my own to the *Diwan* I have endeavoured to make it pleasant reading by discussing the merits and demerits of its poetry after comparing the same with that of some of the well-known poets of Persia and others. In this connection I have mainly relied on my own taste and method of dealing with such a work.

The Hon'ble the Home Minister, Khan Bahādur Mīrza Ja'far Ali Khān, M. B. E., who is himself a poet of great fame both in Persian and Urdu deserves to be thanked not only by me but also by all the lovers of Persian litera-ture since, as I understand it is he who evinced a great interest in the publication of the *Diwan* which is the first of the

PREFACE.

It was in 1930 that I was asked by Pandit Jagmohan Nath Raina "Shauq" retired Deputy Collector U. P., to help him in collaborating a work, on the memoirs of the Kashmiri Pandit poets of Persian and Urdu, entitled "Bahār-i-Gulshan-i-Kashmir" (The Spring of the Rose-garden of Kashmir).* In the course of collecting materials for this work, I succeeded in copying out a few *ghazals* at random from the *Diwan* of "Dairi," which was placed at my disposal for only a couple of hours through the instrumentality of a friend of mine who borrowed it for me from the possessor of the MS. after much difficulty. In spite of my best efforts I could not get it even for a day or so at that time nor even before nor after till now. The reason for such an attitude on the part of an owner of a manuscript lies in the general characteristic of the Kashmiris to treat such a work as a sacred heritage which nobody else can touch without having committed a sacrilege. Ever since then, I was anxious that the *Diwan*, the reputation of which had attracted my attention even much earlier, should be published somehow or other. Thanks to the Research Department of His Highness' Government Jammu and Kashmir, which managed to persuade the owner to sell the manuscript and after purchasing it from him, has now asked me to edit it.

---

* This comprehensive work on the memoirs of the Persian and Urdu Kashmiri Pandit poets, to which I contributed a very large share, was published by the compiler at the Indian Press Allahabad, two years later in two big volumes and apart from certain omissions and commissions is a very useful work containing valuable information on the subject.

THE KASHMIR SERIES OF TEXTS AND STUDIES

No. 78

DĪWĀN-Í-DÁIRĪ

BY

Pandit Raja Koul Arzbegi, "Dairi"

(1828-1900 A. D.)

With corrections and critical introduction

by

Prof. Nandlal Koul Talib M. A., M. O. L.

Under the authority of

THE JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT.

Published by

The Research and Publication Department,

JAMMU AND KASHMIR GOVERNMENT,

Srinagar Kashmir.